DE KIESCIJNSVERLAGING VAN 1848 EN DE POLITIEKE ONTWIKKELING TE GENT TOT 1869 (*)

door

Marc REYNEBEAU
Licentiaat in de geschiedenis
Politiek redacteur Knack-Magazine

Als gevolg van de politieke onrust in België in het revolutiejaar 1848 — een beweging die zowel bij de autoriteiten als bij de omwentelingsgezinden danig werd overschat — diende de gematigd liberale regering o.l.v. Charles Rogier een aantal democratiserende wetsvoor-

(*) Deze bijdrage is hoofdzakelijk gebaseerd op een personderzoek. Om de omvang van de aantekeningen te beperken, zijn verwijzingen naar kranten weggevallen, behalve bij directe referenties (citaten bv.). Volgende afkortingen worden gebruikt : AMVC (Archief en Museum van het Vlaams Cultuurleven), *HMGOG (Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent)*, ICHG (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis), *MAVG (Mémoirial Administratif de la Ville de Gand)*, SAG, Ma (Stadsarchief Gent, Modern Archief) en UBG (Universiteitsbibliotheek Gent). Wat enkele veel gebruikte termen betreft, verstaan we onder "partijen" de politieke opiniegroepen, die meedingen naar de macht, ofschoon de partijen in de 19de eeuw nog lang niet zo hecht gestructureerd waren als dat nu het geval is. "Rechts" en "links", resp. "klerikaal" en "antiklerikaal", resp. "katholiek" en "liberaal", verwijzen naar de politieke groepen die voorstander, resp. tegenstander waren van enige kerkelijke invloed op het openbaar leven. Met "doctrinaire liberalen" bedoelen we die fractie in de liberale partij die zich tevreden stelde met een gedeeltelijke of geleidelijke uitvoering van het liberale programma van 1846. Onder de "radicalen" verstaan we al diegenen, zowel bij klerikalen als antiklerikalen als daarbuiten, die hun principes op een consequente en compromisloze manier willen doorvoeren en zodoende het zgn. unionistische compromis van de hand wezen. Ofwel opteerden zij voor een veel meer dogmatische houding binnen het klerikaal-antiklerikale conflict (de radicalen binnen de bestaande partijen), ofwel wezen zij dit conflict van de hand als zijnde irrelevant en belemmerend voor de behartiging van hun belangen (de radicalen buiten de grote partijen).

stellen bij het parlement in, die er zonder veel moeilijkheden werden goedgekeurd. Ze brachten de uitbreiding van het kiesrecht met zich mee, de afschaffing van het dagbladzegel en een verbod van de cumulatie van een parlementair mandaat met een functie als staatsambtenaar (1), terwijl ook enkele conservatieve maatregelen in de Gemeentewet ongedaan werden gemaakt (2).

De veranderingen in de kieswetgeving hadden een uitbreiding van het kiezerskorps tot gevolg (bijna een verdubbeling), die onvermijdelijk haar invloed moest hebben op de politieke praktijk. Een onderzoek van het politieke gedrag, en m.b. van de oriëntatie van de pas kiesgerechtigd geworden personen in de bestaande politieke constellatie, kan enige interessante perspectieven voor een politiek-historische studie openen.

A. DE KIESCIJNSVERLAGING EN DE GENTSE SOCIALE STRUCTUUR

De kiesrechtuitbreiding was het gevolg van het feit dat de kiescijns in 1848 voor het ganse land uniform op 20 florijnen of 42,32 frank werd gebracht. Zoals bekend was het recht om politieke mandatarissen in vertegenwoordigende organen te verkiezen gedurende de ganse 19de eeuw — tot aan de invoering van het algemeen (meervoudig, mannelijk) stemrecht in 1894 — gebonden aan de economische betekenis van de kiezer, zoals die zijn uitdrukking vond in de som aan betaalde rechtstreekse belastingen (3). Tot vóór 1848 was deze cijns, voor wat de gemeenteraadsverkiezingen betreft, differen-

(1) Zie o.m. T. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Amsterdam-Brussel, 1973[3], pp. 101-104.

(2) Het ging hier vooral om het ongedaan maken van de conservatieve wijzigingen aan de Gemeentewet van 1836, doorgevoerd in 1842, zoals de indeling van de steden in kiessekties (hetgeen de klerikalen bevoordeligde) en de macht van de Koning i.v.m. de benoeming van burgemeesters (zie hiervoor E. WITTE, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden, 1830-1848*, I, Brussel, 1973, pp. 267-289).

(3) Voor de vaststelling van de kiescijns kwamen de betaalde grond-, personele en patentbelasting in aanmerking; zie hiervoor H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES en J. VERHELST, *Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de 19de eeuw (1794-1914)*, Leuven-Parijs, 1961 (ICHG, Bijdragen 18).

tieel naargelang de grootte van de localiteit; voor Gent was dit 100 F. Op een bevolking van 105.115 zielen (op 31 december 1847) waren er vóór de kiescijnsverlaging 1.819 kiesgerechtigden voor de gemeenteraad (4); in 1848 werden dit er 3.482 (5). Op de totale Gentse bevolking maakten de kiesgerechtigden 3,09% uit, tegen 1,73% tevoren.

We staan hier voor een numeriek gezien (6) vrij select gezelschap. Gedurende de ganse door ons bestudeerde periode 1848-1869 zou deze verhouding rond de 3% blijven schommelen.

(4) Voor het parlement waren er 1.019 kiesgerechtigden, voor de provincieraad 1.116. Voor deze beide Colleges moest men 169 F (fl. 80) cijns betaald hebben en minimum 25 jaar oud zijn — voor de gemeenteraad was de gewone meerderjarigheid voldoende. Het verschil in aantal kiezers voor kamer en senaat en voor de provincieraad is te verklaren vanuit het feit dat vreemdelingen tevens de grote naturalisatie moesten verkregen hebben, alvorens aan parlementsverkiezingen te mogen deelnemen, terwijl bij provincieraadsverkiezingen de kleine of gewone naturalisatie volstond.

(5) Resp. 3.244 en 3.266 voor parlements- en provincieraadsverkiezingen. Deze getallen betreffen het aantal kiezers in de stad Gent. Bij verkiezingen voor deze kolleges, moesten evenwel alle stemgerechtigden uit het arrondissement in de stad komen stemmen.

(6) Aangezien het gezinshoofd de belastingen betaalde, was hij de enige kiezer van het gezin. In de verhouding van het aantal stemgerechtigden tot de gehele bevolking, zou dus eigenlijk het ganse gezin moeten ingekalkuleerd worden. Aangezien de gemiddelde gezinsgrootte in Gent in 1848 4,671 personen bedroeg (J. DHONDT, "Woelingen te Gent in 1848", *HMGOG*, NR, III, 1948, p. 34), staan voor 3.482 kiezers-gezinshoofden, eigenlijk 16.264 personen, d.i. 15,47% van de bevolking.

TABEL 1 ;

VERGELIJKING VAN HET AANTAL STEMGERECHTIGDEN VOOR DE GEMEENTERAAD, VERGELEKEN MET HET AANTAL INWONERS, 1847-1869 (7)

jaar	bevolking op 31 december van het vorige jaar	aantal stemgerechtigden	%
1847	103.729	1.819	1,75
1848	105.155	3.482	3,31
1849	106.318	3.224	3,03
1850	104.618	2.959	2,83
1851	106.704	3.133	2,94
1852	109.913	3.198	2,91
1853	111.938	2.984	2,67
1854	114.415	3.297	2,88
1855	115.296	3.441	2,98
1856	115.958	3.443	2,97
1857	108.925	3.492	3,21
1858	110.533	3.813	3,45
1859	112.897	3.815	3,38
1860	114.915	3.742	3,26
1861	118.147	3.822	3,23
1862	120.148	3.681	3,06
1863	121.269	3.870	3,19
1864	122.914	4.261	3,47
1865	124.455	4.251	3,42
1866	126.347	4.207	3,33
1867	115.534	4.040	3,50
1868	117.525	4.001	3,40
1869	121.459	4.128	3,40

(7) Bronnen : D. COPPEE, *Ville de Gand. Statistique communale*, Gand, 1866, pp. 16-19; *MAVG*, IIe série, IV, p. 6; V, p. 5; VII, p. 5. De plotse daling van het bevolkingscijfer in 1856 en 1866 is te wijten aan de aanpassing van het officiële cijfer aan de resultaten van de bevolkingsaantallen van die jaren; door onvolkomenheden in de werking van de burgerlijke stand werd de werkelijke bevolkingsgrootte lichtjes overschat (zie B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, I, Louvain-Paris, 1961, p. 47).

Omwille van deze beperktheid is het nuttig na te gaan hoe deze groep zich situeert in de totale sociale structuur van de Gentse bevolking. Voor 1848 omschreef J. Dhondt deze structuur als volgt :

> *"(...) de Gentse bevolking omvat in 1848 een groep vrij gegoeden, die afgezonderd aan de spits staan en zowat 1.100 gezinnen (5% van de bevolking) omvat, een zeer geringe middenstand die een derde van de bevolking uitmaakt, 50% van arbeidersgezinnen, tenslotte nog een 2.100 gezinnen die de overgang maken tussen de rijkste burgerij en de geringe middenstand." (8)*

De analyses die Dhondt hiertoe maakte, zijn voor een belangrijk deel gesteund op gegevens inzake de kiesgerechtigden, zoals dit ten dele ook het geval is in een studie van J. Kruithof (9). Het komt er hierbij op neer dat een indeling van de bevolking wordt gemaakt volgens het vermogen, gebaseerd op het gekende aantal kiezers, die een bepaald bedrag aan rechtstreekse belastingen aan de staatskas afdroegen. De kiescijnsverlaging van 1848 is immers een gepriviligieerd moment om de diverse geledingen van betalers van directe belastingen te onderzoeken, om aldus een sociale stratificatie te reconstrueren. Men kan volgende hoofdcategorieën onderscheiden :

— de groep die méér dan 169 F betaalde, t.w. zij die vóór 1848 al mochten deelnemen aan wetgevende verkiezingen;

— de groep die méér dan 100 F betaalde, zonder de 169 F te bereiken, dit zijn zij die vóór 1848 voor de gemeenteraad mochten stemmen, maar niet voor kamer en senaat;

— de groep die tussen 42,32 en 100 F betaalde, d.w.z. de nieuwe kiezers van 1848.

Alhoewel het hier niet de plaats is om de analyses van Dhondt en Kruithof ten gronde te behandelen, is het voor een goed begrip toch aangewezen op te merken dat beiden géén rekening houden met de verschillende leeftijdsminima (10) en met de voor vreemdelingen geldende verschillende voorwaarden wat betreft deelname aan verkiezingen voor parlement, provincieraad en gemeenteraad (11).

(8) J. DHONDT, *art.cit.*, p. 37.

(9) J. KRUITHOF, "De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847", *HMGOG*, NR, XII, 1957, pp. 197-235) (vooral pp. 216-220).

(10) Zie aantekening (4); de aldus veroorzaakte misrekening bedraagt ca. 3 à 5%.

(11) Zie aantekening (4); de fout die hierdoor gemaakt wordt is zeer gering : zowat 0,5%.

Om de hoogste sociale groep af te bakenen, neemt men het aantal verkiesbaren voor de senaat (12); om als senator verkiesbaar te zijn, moest men immers niet minder dan 2.116 F (fl. 1000) aan directe belastingen betaald hebben. Dhondt noteert hierbij dat er hier voor 1848 géén fabrikanten onder zijn, waaruit hij besluit dat de Gentse industriëlen nog niet over een groot persoonlijk fortuin beschikten (13). Wellicht was dit laatste inderdaad het geval, maar de bewijsvoering is geenszins waterdicht. De industriëlen moesten het immers voor hun cijns uiteraard vooral hebben van de patentbelasting. Aan het bedrag dat men aan patent kon betalen, was evenwel een maximum gesteld, dat relatief laag werd gehouden. Deze situatie houdt uiteraard een aantal fabrikanten uit de lijst van de verkiesbaren voor de senaat, tenzij ze daarnaast nog een aanzienlijk bedrag aan gronden personele belasting betaalden (14).

Om een totale structuur op te bouwen, moeten, naast de verschillende soorten kiezers, nog volgende groepen ingecalculeerd worden :

— zij die wel rechtstreekse belastingen betaalden, maar de vereiste 42,32 F om kiesgerechtigd te zijn niet bereikten;

— de groep van personen, die géén belastingen betaalden, en niet hulpbehoevend waren;

— de gedeeltelijk behoeftigen;

— de volledig behoeftigen.

Aldus kan een stratificatie worden opgebouwd, om daaruit de kiesgerechtigden in het algemeen, en de nieuwe kiezers in het bijzonder te situeren.

(12) Per provincie moest er één verkiesbare voor de senaat per 6.000 inwoners zijn. Voor de provincie Oost-Vlaanderen moesten dit er 130 (1848) à 137 (1869) zijn. Deze cijns bleek zo hoog te zijn, dat men nooit het vereiste aantal verkiesbaren bereikte; om het getal aan te vullen, kwamen zij in aanmerking die het meest betaalden, onder de 2.116 F. Zij betaalden doorgaans slechts een goede 1.000 F. Hun aantal schommelde, volgens de economische omstandigheden, tussen 27% (1862) en 59% (1848). Zie hiervoor J. STENGERS, J.L. DE PAEPE en G. KURGAN, *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, Bruxelles, 1975; D. COPPEE, *op.cit.*; *MAVG*, IIe série, VII, 1872, p. 5.

(13) J. DHONDT, *art. cit.*, p. 38.

(14) H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES en J. VERHELST, *op.cit.*, p. 27. Het geringe belang van het patentrecht mag ook blijken uit het feit dat er te Gent in 1848 voor 153.983,43 F patentrecht betaald werd door 7.764 personen, d.i. gemiddeld 19,83 F. De volgende jaren zou dit gemiddelde 20 à 25 F bedragen. De "gemiddelde" patentbetaler kon dus bezwaarlijk stemgerechtigd zijn.

TABEL 2 :

ALGEMENE INDELING VAN DE GENTSE BEVOLKING OP BASIS VAN DE MATERIELE RIJKDOM (1848) (15)

		gezins-hoofden	% bevol-king (16)	gezins-leden	% bevol-king
betalen rechtstreekse belastingen	kiezers 169 F en meer	1.097	1,04	5.124	4,87
	100 - 169 F	722	0,69	3.372	3,21
	42,32 - 100 F	1.663	1,58	7.768	7,39
	totaal andere kiezers	3.482	3,31	16.264	15,47
	0 - 42,32 F	7.568	7,20	35.350	33,63
	aantal belastingbetalers	11.050	10,51	51,615	49,10
niet behoeftig, geen rechtstr. belast.		1.783	1,70	8.328	7,92
behoef-tigen (17)	gedeeltelijk	5.409		25.265	24,04
	geheel	4.262		19.908	18,94
	totaal	9.671		45.173	42,98
totaal		22.504		105.115	100,00

Rechtstreekse belastingen werden door 11.050 personen betaald. Hieronder vielen 7.764 patentbetalers, die dus in handel of nijverheid bedrijvig waren (18). Onder de kiezers zijn er ruim 2.000 handel- en nijveraars terug te vinden; ca. 5.000 patentbetalers waren dus *niet* kiesgerechtigd. Ongeveer 2.500 belastingsbetalers, kleine ambtenaren, dito eigenaars en bedienden kunnen evenmin aan verkiezingen deelnemen. Dit wijst op het bestaan van een uitgebreide groep kleine

(15) Gebaseerd op tabel 11 in J. KRUITHOF, *art.cit.*, p. 220, doch aangevuld en gecorrigeerd volgens onze gegevens.
(16) We geven dit percentage, om evidente redenen, enkel voor de diverse kategorieën belastingsbetalers.
(17) De officiële telling (geciteerd bij J. KRUITHOF, *art. cit.*, p. 220, n. 52) noteert 38.644 behoeftige gezinsleden, hetgeen gebaseerd is op een schatting van de gemiddelde gezinsgrootte op 4. In tabel 2 hebben we evenwel een gemiddelde van 4,671 aangehouden.
(18) J. DHONDT, *art.cit.*, pp. 35-38.

woord), waardoor de grens van 42,32 F in feite grotendeels samenvalt met een sociale grens. Als "tegenpool" van deze geringe middenklasse kan de rijke burgerij gelden, d.i. de hoogste categorie belastingsbetalers, die 169 F en méér afdroeg. Daartussen ligt een groep van zowat 2.300 gezinnen (19). De gezinshoofden van deze middengroep zijn de nieuwe kiezers : 2/3de van hen (die 42,32 à 100 F betaalden) had nog nooit aan verkiezingen kunnen deelnemen, het resterende derde mocht voorheen enkel voor de gemeenteraad stemmen.

Het komt erop neer dat de nieuwe kiezers (die met hun gezinnen representatief waren voor 11.000 personen; voor de gemeenteraad zijn deze kiezers voor 2/3de nieuw) moeten gesitueerd worden tussen een bovenlaag van 5.000 rijken, en een geringe middenstand van 35.000 personen, met dáároonder nog een ambachtelijk en fabriekproletariaat van ca. 50.000 mensen.

Voor de periode 1848-1856 beschikken we over een beroepsopgave van de kiesgerechtigden voor de kamer (20). We hebben deze beroepen in acht sociaal-professionele groepen opgedeeld :

TABEL 3 :

INDELING VAN HET ELECTORAAT VOOR DE KAMER VOLGENS BEROEPSGROEP, 1848-1856 (in %)

Beroepsgroep	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856
eigenaars-renteniers	13,8	13,4	13,2	13,1	13,2	13,3	12,7	12,7	12,6
magistraten / vrije beroepen	7,6	7,3	8,7	8,6	8,6	9,0	8,8	8,7	8,8

(19) Dit laatste cijfer verschilt van dat bij J. DHONDT, *art.cit.*, p. 38, waar het getal 2100 vooropgezet wordt. Dit komt doordat Dhondt werkt met het aantal kiezers voor het parlement, terwijl hier het getal kiezers voor de gemeenteraad gehanteerd wordt. Een analoge structuur onderscheidt ook H. BALTHAZAR, *Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de hedendaagse tijd (1780-1850)*, II, Gent, 1970 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling R.U.G.), pp. 500-504.

(20) In het Gentse Stadsarchief zijn geen kiezerslijsten voorhanden, om de beroepen op te zoeken en te vergelijken. De hier opgenomen cijfers werden gepubliceerd in *MAVG*, IV, p. 7; V, p. 21; VI, pp. 19-20; VII, pp. 6-7; VIII, pp. 8-9; IX, p. 8; X, p. 8; XI, pp. 11-12; XII, p. 8. Het betreft hier het aantal kiezers voor de kamer; we hanteren deze cijfers toch, omdat we hiermee toch een beeld krijgen op gemiddeld 96% van de gemeenteraadskiezers.

groothandelaars	4,5	4,5	4,6	4,6	4,7	4,9	5,1	5,0	5,0
fabrikanten	7,4	6,3	6,3	6,3	6,3	6,5	6,2	6,3	6,6
kleinhandelaars	18,6	18,1	18,1	18,0	17,5	17,1	17,7	17,2	16,7
neringdoenden	39,8	41,5	40,5	40,4	40,1	39,0	39,7	39,6	39,5
ambtenaren en bedienden	6,6	7,7	7,4	7,6	8,5	8,9	8,7	9,4	9,7
diversen	1,7	1,2	1,2	1,0	1,2	1,2	1,1	1,1	1,2

Uit deze tabel blijkt dat de groep kiezers tussen 1848 en 1856 voor ruim de helft bestaat uit personen uit de kleine burgerij : 40% ambachtslui, herbergiers, bakkers e.d. en bijna 20% kleinhandelaars. Waar de omvang van de eerste groep constant blijft, vertoont die van de tweede een dalende tendens. Wellicht moeten we hierbij rekening houden met de periode van economische teruggang in 1852-56, waarbij vooral het stemrecht van de sociaal laagste categorieën kiezers in het gedrang kwam om de eenvoudige reden dat ze door een dalende economische activiteit minder belastingen betaalden en aldus onder de grens van de 42,32 F vielen.

Naast de 60% kleine burgerij onderscheidt men 20% hoge burgerij, bestaande uit 8% magistraten en beoefenaars van vrije beroepen, 7% industriëlen (ofschoon hierin wellicht ook een aantal kleine nijveraars begrepen zijn) en 5% negocianten en groothandelaars.

Een aantal beroepen is sterk vertegenwoordigd in de kiezerslijsten :

TABEL 4 :

BEROEPEN UITGEOEFEND DOOR MEER DAN 100 KIEZERS (1848)

beroep	aantal kiezers	% electoraat
ambachtslui	717	22,10
winkeliers en kleinhandelaars	602	18,56
herbergiers	271	8,35
fabrikanten	240	7,40
renteniers	226	6,97
grondeigenaars	160	4,93
negocianten	146	4,50
bakkers en patissiers	137	4,22
functionarissen	103	3,18

Dit betekent dat het — theoretisch althans — volstond enkel die beroepsgroepen met méér dan 200 kiezers voor zich te winnen, om zeker te zijn van een verkiezingszege : samen zijn ze goed voor bijna 2/3de van de stemmen. Het spreekt vanzelf dat deze toestand voor bepaalde partijen een doorn in het oog was. Waar men van de meeste beroepsgroepen kon aannemen dat ze evengoed liberaal als katholiek konden stemmen, werd van de herbergiers evenwel aangenomen dat ze traditioneel liberaal stemden. Van katholieke zijde probeerde men deze categorie kiezers zoveel mogelijk van het kiesrecht uit te sluiten, of dit toch minstens voor te staan. In 1858 werd daartoe een campagne op het getouw gezet (21), een tweede in 1865-67 (22).

De gemeenteraadskiezers van 1848 (zowat 7% van de totale Gentse bevolking) zijn voor het grootste gedeelte te beschouwen als behorende tot de toplaag van de geringe burgerij. Boven hen situeerde zich de allerhoogste groep van adel en rijke burgerij (8% van het aantal inwoners), onder hen bevond zich het proletariaat (de helft van de bevolking) en ook de geringe middenklasse (1/3de van de inwoners, behorende tot de niet-kiesgerechtigde belastingsbetalers), een sociale groep waarmee de nieuwe kiezers sociaal wellicht het meest verbonden waren. Dit laatste wordt aangetoond door het feit dat het aantal kiesgerechtigen niet erg stabiel was (zie tabel 1). Dit heeft uiteraard te maken met het betalen van de vereiste cijns. Inderdaad, men stelt vast dat in periodes van economische teruggang (zoals rond 1848-49, 1854, 1861 en 1867) (23) het aantal kiezers daalde, omdat een aantal belastingsbetalers onder de grens van 42,32 F geraakte. Het omgekeerde geldt uiteraard in periodes van stijgende conjunctuur (24). Dit betekent dat het kiesrecht voor een relatief belangrijke groep kiezers een onzekere zaak was. Zo waren er in 1850 al 500 kiezers minder dan in 1848.

(21) E. DHONT, *Le Bien Public : 1853-1871*, Gent, 1966 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 273-274.
(22) Zie bv. *De Beurzen-Courant*, 29.10.1865, 2A; *Le Nouvelliste de Gand*, 8.11.1865, 2AB; E. DHONDT, *op.cit.*, p. 279.
(23) Men moet er wel rekening mee houden dat het aantal kiezers eigenlijk bepaald was op basis van de het jaar tevoren betaalde belastingen. In deze data is dit ingecalculeerd.

B. DE STRIJD OM DE GENTSE GEMEENTERAAD, 1848-1869

1. Van apathie naar polarisering

a) De "revolutie" van 1848

De revolutionaire agitatie van 1848 liep in het ganse land op een sisser uit en Gent maakte daar geen uitzondering op.

De in Gent actieve "revolutionairen" kunnen in een drietal groepen worden opgedeeld (25) : de radicale liberalen, de democratische revolutionairen van 1830 en de universitairen rond Prof. François Huet.

Onder de radicale liberalen dient die groep binnen de liberale associatie te worden verstaan, die vanuit een orangistische origine (26) ijverde voor een radicale liberale politiek, zonder de compromissen te maken die de praktijk van het Gentse stadsbestuur determineerden. Zij verzetten zich tegen de post-unionistische politiek van gematigde liberalen en liberaal-katholieken, die met hun pragmatisch en *in se* niet gepolitiseerd beleid de dienst uitmaakten op het Gentse stadhuis. Deze radicalen trachtten al lang een machtspositie uit te bouwen binnen de schoot van de liberale kiesassociatie (27). In het revolutionaire élan van maart 1848 werden ze plots, op een bijna ongeloofwaardige manier republikeins, zoals dat vooral tot uiting kwam in hun blad *Les Messager de Gand.* Dat het hier ging om een groep die veeleer werd gedreven door frustratie en oppositie-

(25) Cfr. E. WITTE, *op.cit.*, I, pp. 360-372.

(26) Het orangisme, dat een hereniging van België met Nederland nastreefde, bleef bij de Gentse hoge burgerij lang levendig, omwille van de aantrekkingskracht van de afzetmarkten voor de Gentse industrieprodukten (vooral textiel) in Nederlands Oost-Indië. Met de stabilisering van de Belgische staat na 1830 werden de orangisten langzaam liberalen; niettemin bleef het orangistisch sentiment bij een minderheidsgroep (vooral rond de advokaat H. Metdepenningen) voortleven.

(27) Cfr. E. WITTE, *op.cit.*, I, pp. 355-460; H. GAUS, "Utopisch socialisme en romantiek in de Gentse pers", *HMGOG*, NR, XIX, 1965, pp. 135-150.

geest dan uit democratische en sociale overtuiging (28), wordt, behalve door hun uitgesproken burgerlijk karakter, bewezen door het feit dat hun enthousiasme voor de goede zaak al vrij snel bekoelde toen het failliet ervan duidelijk was geworden na enkele maanden (29).

Dit alles kon niet gezegd worden van de democraten, die onder meer met het genootschap "*Jacob van Artevelde*" de progressistische tradities van de revolutionairen van 1830 verderzetten. O.m. via meetings hadden zij vaak rechtstreeks contact met de lagere bevolkingsgroepen, terwijl zij ook gedeeltelijk de hand hadden in de arbeidersagitatie in maart 1848 in Gent (30).

Zeker was ook Prof. Huet bij de revolutieplannen betrokken. Deze hoogleraar in de filosofie aan de Gentse Rijksuniversiteit van Franse afkomst, had rond zich een filosofisch cenakel van (oud-)studenten en mede-professoren gevormd (31). Deze Société Huet had

(28) J. DHONDT, "Woelingen...", *art.cit.*, p. 41; J. DHONDT, "Men schreef 1848", *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift*, IV, 1949-1950, pp. 428-444; A.M. VAN DER MEERSCH, *op.cit.*, pp. 228-231.

(29) Zie A.M. VAN DER MEERSCH, *Le Messager de Gand (10 december 1830-13 december 1856)*, Gent, 1965 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 45-47, 194-195; J. DHONDT, "Woelingen...", *art.cit.*; J. DHONDT, "Men schreef 1848", *art. cit.*, pp. 428-444.

(30) J. KUYPERS, "Het vroegsocialisme tot 1850", *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, s.d., pp. 113-122; M. OUKHOV (sic), *Socialisme en Vlaamse beweging*, s.l., (1963), pp. 16-17; AVANTI, *Een terugblik. Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentsche arbeidersbeweging*, I, Gent, 1930^2, pp. 124-126; J. DHONDT, "Woelingen...", *art.cit.*, pp. 43, 55-57, 59.

(31) Zie E.C. COPPENS, *Paul Frédéricq (1850-1920). Een liberaal Vlaams intellectueel uit de 19de eeuw*, Gent, 1972 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 90-102; E.C. COPPENS, "La Société Huet. Tussen revolutie en reaktie.", *HMGOG*, NR, XXVI, 1972, pp. 131-151; J. DHONDT, "Woelingen...", *art. cit.*, pp. 44-47; J. KUYPERS, *art.cit.*, pp. 132-133; L. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique (1815-1884)*, I, Bruxelles-Paris, 1906, pp. 114-116; R. REZSOHAZY, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique, 1842-1909*, Louvain, 1959, pp. 21-34; H.P.G. QUACK, *De socialisten, personen en stelsels*, IV, Amsterdam, 1900, pp. 55-66; H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1831-53)*, II, Leuven-Parijs, 1966 (ICHG, Bijdragen 40), passim; P. FREDERICQ, *Notice sur Jean Stecher*, Bruxelles, 1913; A. VAN ELSLANDER, *De "biografie" van Virginie Loveling*, Gent, 1963 (Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, Mededeling nr. 4), pp. 17-20.

nauwe contacten met de radicale liberalen van *Le Messager* en was hoofdzakelijk in de perssector actief.

De afschaffing van de belasting op het krantepapier (het zgn. dagbladzegel) in 1848, maakte een goedkopere pers mogelijk, hetgeen met zich meebracht dat nu ook kranten voor Nederlandssprekenden, d.w.z. doorgaans sociaal lager gesitueerden, commercieel haalbaar werden (32). Vanuit de revolutionaire groepen werd dit propagandamiddel dan ook aangegrepen, met *De Broedermin* (1848-1859) (33), ontstaan in de groep rond Prof. Huet, als voornaamste orgaan (34).

Waar in de beweging van 1848 in gans Europa ook de nationaliteitenkwestie, naast het democratische aspect, een ruime plaats kreeg toebedeeld, en dus theoretisch ook voor het flamingantisme zijn repercussies kon hebben, ontstond er bij de Gentse Vlaamsgezinden een scheuring : één groep schaarde zich aan de zijde van de actieve democraten, een andere reageerde essentieel conservatief en kleinburgerlijk (35). In de volgende jaren zou het flamingantisme evenwel een vooral linkse, liberale kleur krijgen, o.m. door de houding en onder invloed van *De Broedermin* (36).

(32) Een echte Nederlandstalige *dagblad*pers werd evenwel pas rond 1854 mogelijk, cfr. H. GAUS, *Pers, kerk en geschreven fictie. Groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*, Brugge, 1975, (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 158e aflevering), p. 118.
(33) Zie o.m. E. VOORDECKERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven-Parijs, 1964 (ICHG, Bijdragen 35), pp. 102-107; AVANTI, *op.cit.*, I, pp. 114, 130-132; W. ROGGHE, *Gedenkbladen*, Gent, 1898, pp. 62-63, 68-70, 135-136, 260-262; J. KUYPERS, *art. cit.*, p. 133; P. FREDERICQ, *Notice... op.cit.*, pp. 53-54; H. WOUTERS, *op.cit.*, II, passim; A. VAN ELSLANDER, *op.cit.*, pp. 18-19.
(34) Andere democratische bladen waren *Vlaenderens Welvaren* (1848), de voorloper van *De Broedermin* en *Artevelde - den Burger-Demokraet* (1848-1852), gesticht door de patriotten van 1830. Ook de behoudsgezinde groepen startten Nederlandstalige bladen. O.m. door de financiële draagkracht van haar financiers en haar populariteit, bleef *De Broedermin* het langst bestaan. In de eerste helft van de jaren 1850 werd de krant liberaal.
(35) Vooral in de Vlaamsgezinde vereniging "Het Vlaemsch Gezelschap" kwam deze tweespalt duidelijk tot uiting; zie o.m. A. DEPREZ, *Kroniek van Dr. F.A. Snellaert, 1809-1872*, Brugge, 1972, p. 83.
(36) Zie voor dit alles : M. DE VROEDE, "De Vlaamsche reakties op de Februari-omwenteling van 1848", *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift*, I, 1946-1947, pp. 910-927; W. ROGGHE, *op.cit.*, pp. 63-75; H.J. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, II, Antwerpen, 1971^2, pp. 212-220; P. FREDERICQ, *Schets eener ge-*

De ondergang van het republikeinse radicalisme zou electoraal bezegeld worden. Ingevolge de kiescijnsverlaging van 1848 moesten zowel voor gemeente- als provincieraad, als voor kamer en senaat nieuwe verkiezingen worden uitgeschreven.

Al lang trachtten de voormalige orangisten een overwicht te behalen in de liberale "Société Electorale", een objectief waarin ze begin 1848 ook slaagden. Begin juli resulteerde hieruit een scheuring, waarbij de gematigde liberalen een "Association Libérale Constitutionnelle" oprichtten, die onmiddellijk de meerderheid van de Gentse liberalen met zich kon meesleuren. Deze associatie won alle verkiezingen van 1848 met glans. Overigens nam slechts een goede helft van alle kiesgerechtigden deel aan die verkiezingen. In juni 1848 was ook al gebleken dat *Le Messager* zijn opinies had "genuanceerd", en het republikeinse gedachtengoed de rug toekeerde. De "Société Electorale" werd opgeheven.

Na de verkiezingen werd de toestand "genormaliseerd". De opstandige ex-orangisten keerden terug naar het liberale kamp, de progressistische patriotten van 1830 werden definitief politiek monddood gemaakt, o.m. met gerechtelijke vervolgingen, terwijl de meerderheid van de talentrijke jongelui van de Société Huet via benoemingen in ambtenarij, universiteit en journalistiek door het bestel werden "gerecupereerd" (37).

Toch is 1848 niet louter als een anecdote of een vrijblijvend intermezzo te beschouwen. Vooral op het sociale vlak heeft het een onmiskenbaar en blijvend resultaat gehad in wat men de vorming van een klassebewustzijn zou kunnen noemen. De machthebbers werden a.h.w. getraumatiseerd door de gebeurtenissen, de rellen hier en daar,

schiedenis der Vlaamsche beweging, I, Gent, 1906, pp. 45-46; A. DEPREZ, *op. cit.*, pp. 91-94; L. WILS, *De politieke oriëntering van de Vlaamse beweging (1840-1857)*, Antwerpen, 1959, pp. 39-43; M. OUKHOV, *op.cit.*, p. 18.

(37) Zie M. STANDAERT, *Politiek en pers. De verkiezingen van de gemeenteraad te Gent (1842-1845-1848-1849-1851)*, Gent, 1964 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 93-153; E. WITTE, *op.cit.*, I, pp. 452-456; A.M. VAN DER MEERSCH, *op.cit.*, pp. 235-236; J. DHONDT, "Woelingen...", *art.cit.*, p. 62 e.v.; H. WOUTERS, *op.cit.*, II, passim; E. COPPENS, *op.cit.*, pp. 101-102; E. COPPENS, *art.cit.*, p. 150; P. FREDERICQ, *Notice...*, *art.cit.*, pp. 67-76; T. LUYKX, *op.cit.*, p. 104, n. 13.

omdat men er een enorme potentiële opstandigheid van de sociaal laagste klassen achter vermoedde. Voor de grote groep arbeiders vertaalde "1848" zich in de vorm van een nieuw begin in de emancipatiestrijd, met een hele reeks meetings begin 1849 en een goed georganiseerde staking die eind dat jaar uitbrak (38).

Ook voor de Vlaamse Beweging had het revolutiejaar zijn repercurssies, die zich vooral uitten in het toevoegen van een meer sociale en politieke dimensie aan de nationaliteitsgedachte. De idee dat de Vlaamse beweging zich als nationalistische stroming zich zou kunnen beperken tot een literaire of *taal*beweging, waarbij de taal zelf de voornaamste inzet van de strijd zou zijn, en niet de sprekers ervan, bleek niet meer houdbaar in de stroomversnelling die de gebeurtenissen met zich meebrachten. Waren de meningen ten tijde van die gebeurtenissen fel verdeeld en brachten de gewelddaden van 1848 weinig sympathie bij voor de democratische idealen (39), toch zou het flamingantisme daarna voeling krijgen met een (weliswaar getemperd) politiek en sociaal radicalisme. Typisch daarvoor zijn bijvoorbeeld de flamingantische belangstelling van en voor *De Broedermin* (40), of de democratische opties verdedigd op het eerste Nederlandse congres van 1849 in Gent (41).

(38) AVANTI, *op.cit.*, I, pp. 132-138; E. COPPENS, *art.cit.*, pp. 147-148; J. DHONDT, "Woelingen...", *art.cit.*, pp. 63, 68; W. ROGGHE, *op.cit.*, p. 76; H. WOUTERS, *op.cit.*, II, pp. 752-760, 834-839; J. KUYPERS, *art.cit.*, p. 143; J. DHONDT, "De strijd der arbeiders", *Geschiedenis...*, *op.cit.*, p. 279.
(39) Cfr. H.J. ELIAS, *pp.cit.*, II, pp. 215-220; L. WILS, "De verhouding tussen Vlaamse beweging en arbeidersbeweging te Gent", *Verslagen en Mededelingen van de Leiegouw*, XIV, 1972, pp. 199-223.
(40) Zie L. WILS, *art.cit.*, p. 209; A. BROSENS, "De strijd om de wet van 1850 op het middelbaar onderwijs", *De houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19de eeuw. Persstudies onder leiding van Prof. Dr. Lode Wils*, Heule, 1972 (*Standen en Landen*, LIX), pp. 117-119.
(41) M. DE VROEDE, "Het Nederlands Congres van 1849", *Cultureel Jaarboek van de provincie Oost-Vlaanderen voor 1949*, V, 1e band, Gent, 1950, pp. 289-332; *Handelingen van het Nederlandsch Congres gehouden te Gent, den 26, 27, 28 en 29 Augustus 1849*, Gent, 1850; H.J. ELIAS, *op.cit.*, II, pp. 226-230; L. WILS, *Kanunnik Jan David en de Vlaamse beweging van zijn tijd*, Leuven, 1957, pp. 240-247.

b) Tussen unionisme en partijenstrijd (1848-1857)

In de jaren na 1848 ging het politieke spectrum zich meer en meer diversifiëren. In de liberale associatie kwamen de gematigde centrum-figuren samen, die geen extreme standpunten op het politieke vlak innamen. De terugkeer van de linkervleugel, de gewezen republikeinen, in de partijschoot (meer uit nood en electorale berekening, dan uit overtuiging), na het onzalige avontuur van 1848, werd met lede ogen door de liberaal-katholieken aanzien. Op nationaal vlak zag men de regering-Rogier steeds meer progressistische standpunten innemen en o.m. een uitgesproken deconfessionaliseringspolitiek voeren (42). In het begin van de jaren 1850 kwamen de liberaal-katholieken en de politiek nog altijd buiten spel staande conservatief-katholieken steeds dichter bij elkaar te staan, als gevolg van die steeds strakkere liberale politiek. Die verzoening vond zijn uitdrukking in de concentratie van de katholieke pers in het blad *Le Conservateur* (1852-1853). De klerikalen haalden hierbij weer het vaandel van het unionisme boven en als een centrumpartij trokken ze naar de kamerverkiezingen van1852, tégen het "*partyschap*" van de liberalen, en met een programma van de behartiging van de "werkelijke" belangen (43). Een dergelijke opstelling moest, zeker in een periode van neergaande economische conjunctuur, een in politieke

(42) Vooral de wetten op het Middelbaar Onderwijs (1850) en op de successierechten (1851) zaten de liberaal-katholieken hoog. Zie voor de aldus ontstane spanningen : A.M. VAN DER MEERSCH, *op.cit.*, pp. 48-52, 168, 271-272, 276-277; R. ROBBRECHT, *De konservatieve klerikale partij te Gent tot de stichting van "Le Bien Public"*, Gent, 1965 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 142-144, 185, 196; E. LAMBERTS, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*, Leuven, 1972 (Universiteit te Leuven, Werken op het gebied van de Geschiedenis en de Filologie, 5e reeks, dl. 8), pp. 332-356; R. CALCOEN, *Bijdrage tot de geschiedenis van de liberale partij te Gent (1839-1857)*, Gent, 1957 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 51-56.

(43) Zie E. LAMBERTS, *op.cit.*, pp. 357-363; A.M. VAN DER MEERSCH, *op. cit.*, pp. 278-280; T. LUYKX, "Cijnskiezers onder Franse politeke druk. De Belgische kamerverkiezingen van 8 juni 1852", *Standen en Landen*, XLI, Leuven-Parijs, 1966, pp. 55-102; G. GUYOT DE MISHAEGEN, *Le parti catholique belge de 1830 à 1884*, Bruxelles, 1946, p. 96; K. VAN ISACKER, *Werkelijk en wettelijk land. De katholieke opinie tegenover de rechterzijde, 1863-1884*, Antwerpen, 1955, pp. 91-92.

onervarenheid wortelende conservatieve reflex uitlokken, t.o.v. de liberale "extremistische" politieke avonturen.

Hierbij konden de klerikalen handig inspelen op de frustraties van de lagere burgerij, d.w.z. voornamelijk de nieuwe kiezers. In het sinds 1848 gevoerde gemeentebeleid waren zij, zoals tevoren, grondig verwaarloosd geworden. Hun ongenoegen, zoals dat vooral door *De Broedermin* werd uitgedragen, had vooral te maken met de fiscale politiek van de stedelijke overheid, vooral in verband met de aan de stadspoorten geheven octrooirechten op ingevoerde goederen. Hierin werd vooral het zogenaamde maalrecht het voorwerp van zware kritiek, aangezien het verantwoordelijk werd geacht voor de hoge broodprijzen (44). De kiescijnsverlaging van 1848 had de geringe burgerij in de mogelijkheid gesteld dit ongenoegen ook politiek te valoriseren. Het motiveerde hen duidelijk tot een actieve rol in de verkiezingen, waar electoraal absenteïsme van 40 tot 90% tevoren niet ongewoon was.

Bij het naderen van de gemeenteverkiezingen van oktober 1854 werd in de schoot van de zgn. Nieuwe Kiesassociatie een monsterverbond gesloten tussen "dissidenten" uit de liberale associatie, niet-politiek georganiseerde kleine burgerij en klerikalen. Het boegbeeld van deze wel zeer heterogene alliantie werd J.J. Delehaye, gematigd liberaal en trotse drager van de eretitel "oud-lid van het Nationaal Congres" (45).

Het motto was "de (partij)politiek buiten het stadhuis", hetgeen zoveel betekende als zou het gemeentelijk beleid enkel dienen om de belangen van de stad en haar inwoners te behartigen, en niet om er politieke opties in door te drukken. Voor de klerikalen, waar blijkens het nieuwe persorgaan *Le Bien Public* (1853-1914) (46), de opvolger van *Le Conservateur*, de radicale lijn van het ultramontanisme, dat een consequente katholieke politiek voorstond, het groot-

(44) Zie hiervoor M. REYNEBEAU, "De stedelijke octrooirechten als politiek probleem (Gent, 1848-1860)", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, XXXII, nr. 126, okt. 1978, pp. 269-280.
(45) Zie over J.J. Delehaye : H. BALTHAZAR, *op.cit.*, II, pp. 492-495; H. BALTHAZAR, "Delehaye, Judocus Josephus", *Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel, 1966, koll. 165-168; E. LAMBERTS, *op.cit.*, p. 411, n. 39.
(46) Over *Le Bien Public*, zie vooral E. DHONT, *op.cit.*; E. LAMBERTS, *op. cit.*, pp. 400-415; E. VOORDECKERS, *op.cit.*, pp. 91-95; R. ROBBRECHT, *op. cit.*, pp. 205-211; J. VERSTRAELEN, *De katholieke pers te Gent*, Antwerpen, (1936), pp. 63-72.

ste gewicht in de schaal legde, bood deze opstelling de gelegenheid om religieuze kwesties buiten het politieke geding te houden en m.b. om de liberale deconfessionaliseringspolitiek te stoppen. De liberaal-katholieken en de "overgelopen" gematigde liberalen konden met dat programma een eind stellen aan de politieke "avonturen" van de liberale associatie, die zich volgens hen al te zeer op sleeptouw liet nemen door linkse ultra's. De geringe burgerij zag er van haar kant de mogelijkheid in administratieve en fiscale hervormingen mee door te voeren. Het oppositioneel karakter van de Nieuwe Kiesassociatie trok ook andere gefrustreerde groepen aan, zoals flaminganten.

Deze Kiesassociatie haalde in de verkiezingen van 1854 een klinkende overwinning; Delehaye werd de nieuwe Gentse burgemeester.

De coalitie zou evenwel in 1856 al uiteenvallen. Was dit gedeeltelijk het gevolg van een reorganisatie aan liberale kant, de aftakeling was evenwel vooral te wijten aan inwendige factoren. Niet alleen bleek er een volslagen gebrek aan cohesie en gaven de klerikalen van veel opportunisme blijk (47), Delehaye kon nauwelijks iets veranderen aan het gemeentebeleid. De economische teruggang van de jaren 1854-1856 maakte bijv. elke belastingsverlaging onmogelijk. De fundamentele zwakte van de Nieuwe Kiesassociatie was evenwel de politieke oneerlijkheid waarin ze opereerde, m.b. wat betreft het unionistische vaandel dat ze tot het hare had gemaakt. Voor de katholieken betekende het unionisme niets meer dan een nuttige mythe. Dat verkiezingen niet louter dienden om aan te duiden wie op het stadhuis op de winkel zou passen, maar wel degelijk ingeschakeld wa-

(47) Opmerkelijk is bv. de afremming van de uitgaven voor het stedelijk lager onderwijs (omwille van de concurrentie ervan met het vrij onderwijs) :

jaar	budget L.O.	index (1853 = 100)
1853	72.326,12	100
1854	75.471,95	104
1855	66.753,47	92
1856	74.204,55	103
1857	84.450,00	117

(Bron : *MAVG*, VIII, pp. 279-291; IX, pp. 251-263; X, pp. 294-307; XI, pp. 398-411; XII, pp. 376-390).

ren in een bredere politiek-ideologische machtsstrijd, was een al lang aanvaard feit (48). Voor de liberaal-katholieken, en de gematigde liberalen die hen met Delehaye waren gevolgd, kon het unionisme niets méér zijn dan een nostalgische droom. Voor de kleine burgerij stuitte het perspectief van een pacificatie van de politiek-ideologische geschillen en de daaruit volgende belofte voor de behartiging van hun specifieke belangen op een realiteit die precies het tegenovergestelde impliceerde. Vooral dit laatste aspect had de middenklasse aangetrokken en een groot aantal van de nieuwe kiezers naar de stembus gelokt. Maar het was een belofte die niet kon waargemaakt worden.

Geschrokken door de slechte stembusresultaten van 1854 en 1855 gingen de liberalen zich reorganiseren, waarbij de antiklerikale radicalen de toon aangaven (49). Vaak kwamen deze radicalen uit de "revolutionaire" kringen van 1848, hadden hun onstuimigheid van toen laten varen (50) en maakten, vooral via de "Société Littéraire Gantoise" (51) carrière in de liberale associatie (52). Alhoewel

(48) *Le Messager de Gand*, 10.10.1853, 1AB; *De Broedermin*, 1.10.1854, 1BC; wat *Le Bien Public* betrof, zie vooral E. DHONT, *op.cit.*, pp. 105-107; E. LAMBERTS, *op.cit.*, p. 410.
(49) Vooral figuren als G. Callier, Ad. Du Bois en F. Laurent speelden hierbij een rol; zie : (O.) DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, "Notice biographique", A. DU BOIS, *Essais et notices*, I, Gand, 1902, pp. 45-60; A. ERBA, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870), d'après les brochures politiques*, Louvain, 1967, pp. 614-615.
(50) Zie bv. de merkwaardige brief (1850) van J. Stecher aan G. Callier, beiden leden van de Société Huet, gepubliceerd in P. FREDERICQ, *Notice...*, *op.cit.*, pp. 68-73, en de brief (15.12.1859) van administrateur De Rote van de Gentse Universiteit aan minister Roger (Archief R.U.G., correspondentie, 4A18, 20), met een beoordeling over G. Callier.
(51) Men kan de Société Littéraire beschouwen als een *de facto* voortzetting van de Société Huet, aangezien het een debatclub was waar vnl. oud-leden van Huet's kring elkaar troffen. (cfr. (O.) DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, *art. cit.*, p. 47; en H. GAUS, *op.cit.*, pp. 189-192).
Van episkopale zijde werd heftig uitgevallen tegen de "goddeloosheid" van de Société Littéraire, o.m. in mandementen van de Gentse en Brugse bisschoppen tegen de Gentse universiteit in 1856 (cfr. E. LAMBERTS, *op.cit.*, pp. 429-439).
(52) Zij slaagden erin de ontredderde liberale associatie organisatorisch terug op poten te stellen, waarbij ze o.m. een strakkere centralisatie en een permanente werking invoerden (zie *Règlement pour l'association libérale constitutionnele*, Gand, 1857).

ze een strakkere antiklerikale lijn doortrokken, traden ze naar buiten vaak erg gematigd op, zonder hun radicale standpunten te formuleren (53). De liberale partij wierp zich op als een partij voor de kleine burgerij en richtte zich tevens naar alle tegenstanders van het klerikale en ractionaire machtsstreven. Met dit programma, waarin het moderantisme en het "algemeen belang" centraal stonden, wonnen de liberalen glansrijk de gemeenteraadsverkiezingen van 1856 en 1857. J.J. Delehaye werd als burgemeester vervangen door de liberale graaf Charles de Kerchove de Denterghem.

Met het uittreden van de liberaal-katholieken uit de liberale associatie had het unionisme in Gent alle inhoud verloren. Toen de radicalen van beide politieke strekkingen, ultramontanen en radicale antiklerikalen, het overwicht kregen in hun politieke groepen, had de politieke ideologie definitief haar plaats in de machtsstrijd verworven, al gebeurde dit bij beiden onder het mom van de behartiging van "het algemeen belang", dat in elk geval ook een goed deel van de kleine burgerij, de nieuwe kiezers, kon aantrekken en hun politiek optreden te stroomlijnen naar de klerikaal-antiklerikale conflictpool.

2. Radicalisme en partijenstrijd (1857-1863)

a) Vlaams en democratisch radicalisme

De problematiek van de Vlaamse emancipatiestrijd nam op het gemeentelijke politieke vlak steeds een slechts marginale plaats in (54). Deze frustratie groeide verder aan toen ook de Vlaamsgezinde gemeenteraadsleden van de Nieuwe Kiesassociatie, zoals P. De Baets en Ph. Kervyn de Volkaersbeke slechts weinig konden verwe-

(53) Zelfs de als "geavanceerd" bekend staande krant *L'Echo des Flandres*, een franstalige uitgave van *De Broedermin*, bestempelde het liberalisme als "le principe conservateur par excellence" (30.9.1857, 1B).
(54) Slechts bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1849 en 1851 dook het thema in de kiescampagne op (cfr. M. STANDAERT, *op.cit.*, pp. 145-153, 179).

zenlijken onder het burgemeesterschap van Delehaye. Met de zich altijd verder voltrekkende polarisering van de jaren 1852-1857 bleek duidelijk dat voor de specifiek Vlaamse problematiek geen plaats meer was in het liberaal-klerikaal konflikt. Politiek optreden werd voor de Vlaamsgezinden en hun verenigingen een moeilijke zaak, temeer daar een partij-politieke keuze onvermijdelijk tot een scheuring bij de Vlaamsgezinden zou leiden (55).

Met de opbloei van het radicalisme in de jaren 1850 kwam er een kentering in dit immobilisme, vnl. door het aantreden van een nieuwe generatie militanten. Het was immers niet enkel binnen de twee grote politieke groeperingen dat personen met duidelijk afgelijnde, compromisloze standpunten naar voren kwamen. Het flamingantisme kon bij die nieuwe radicale generatie een belangrijke factor vormen, aangezien de overgrote meerderheid van de nieuwe kiezers zoniet Fransonkundig was, dan toch zeker het Nederlands als moedertaal sprak (56).

Naast het flamingantisme ontwikkelden zich nog andere radicale strekkingen (57) rond thema's als o.m. politieke en sociale democratisering, antimilitarisme, antikatholicisme (dat zich keerde tegen de katholieke godsdienst als dusdanig, en alzo verder ging dan het "gewone" antiklerikalisme), vrijhandel (tegen de binnenlandse en internationale tolgrenzen), terwijl in 1857 de eerste Gentse (en tegelijk ook belgische arbeidersorganisaties ontstonden als een soort embryonale vakbonden (58). Het opmerkelijke hierbij was dat al deze

(55) Cfr. A. DEPREZ, *op.cit.*, pp. 113-119.
(56) Men dient er anderzijds wel rekening mee te houden dat niet elke kleine burger per definitie voor het flamingantisme te sensibiliseren was, omdat sommigen het Frans en het spreken ervan precies als een middel tot sociale promotie beschouwden, zoals de lezers van typisch kleinburgerlijke bladen als *Le Nouvelliste de Gand* en *L'Echo des Flandres.*
(57) Zie voor het radicalisme in België : L. WILS, *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*, Antwerpen, 1963, pp. 70-128.
(58) Zie AVANTI, *op.cit.*,I, pp. 149-154; (F. BILLEN?), *Een vriend der waarheid*, (Gent), (1881?), pp. 5-7; P. VERBAUWEN, *Schetsen uit mijn leven of de geschiedenis der Gentsche wevers*, Gent, 1923, pp. 6-7; J. DHONDT, "De socialistische beweging 1856-1875", *Geschiedenis...*, *op.cit.*, pp. 232-233; J. KUYPERS, *Bergop !*, Antwerpen, 1962^2, pp. 79-81; D. DE WEERDT, *De Gentse textielarbeiders en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881*, Leuven-Parijs, 1959 (ICHG, Verhandelingen 2), pp. 154 e.v.; D.E. DEVREESE, "Nog vóór de Eerste Internationale : socialist en flamingant Franciscus 'Kapneus' Bilen (1819-1881)", *HMGOG*, NR, XXII, 1969, pp. 203-216.

— soms ver uit elkaar liggende — bewegingen elkaar overlapten. De in 1852 gestichte studentenvereniging 't Zal Wel Gaan (59) speelde hierbij een belangrijke rol : de leden waren overwegend én vrijzinnig, én flamingant én democratisch gezind; daarbij fungeerde 't Zal voornamelijk als vormingscentrum voor militanten. Naast de bezielende figuur van Julius Vuylsteke was Emiel Moyson (60) hierin de meest opmerkelijke persoonlijkheid : hij onderhield o.m. hechte kontakten met de beginnende emancipatiebewegingen der Gentse arbeiders.

Politiek kreeg de vrijzinnige strekking in de Vlaamse beweging het overwicht, vooral onder impuls van Vuylsteke die de liberale associatie voor het flamingantisme wou winnen en de Vlaamse beweging voor het liberalisme (61). Ondanks al zijn inspanningen, lukte het hem niet de Vlaamse problematiek in het officiële programma van de liberale associatie te laten opnemen. Wel slaagde hij erin een heel aantal Vlaamse verenigingen (De Tael is Gansch het Volk, het Willemsfonds, Het Vlaamsche Volk, het weekblad *Het Volksbelang*) tot liberale bolwerken om te vormen, waarbij hij vooral het Willemsfonds uitbouwde tot een liberale speerpunt in het Vlaamse culturele leven.

De integratie van de radicale beweging, en vnl. het flamingantisme, in één bestaande partij, zoals dat door Vuylsteke voorgestaan

(59) Zie o.m. H. BALTHAZAR, *Het taalminnend studentengenootschap 't Zal Wel Gaan (1852-1977)*, Gent, 1977; R. WILLEMYNS, "'t Zal Wel Gaan", *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, II, Tielt-Utrecht, 1975, pp. 1692-1694; R. VAN VLAENDEREN' "De eerste jaren van 't Zal Wel Gaan", *Vrij Onderzoek*, II, 1952, pp. 30-35; R. VAN VLAENDEREN, " De geschiedenis van het Taalminnend Studentengenootschap 't Zal Wel Gaan", *Gentse Studentenalmanak*, LVIII, 1952, pp. 37-87; J. VUYLSTEKE, "De eerste jaren van 't Zal Wel Gaan". in J. VUYLSTEKE, *Verzamelde prozawerken*, III, Gent, 1888, pp. 24-58; C. WEYNS, *Emiel Moyson*, Gent, 1972 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 16-51; P. FREDERICQ, *Julius Vuylsteke*, Gent, 1903, pp. XII-XIX; L. WILS, *De politieke oriëntering...*, *op.cit.*, pp. 77-82. Belangrijk archiefmateriaal vindt men in het verslagboek van 't Zal over de jaren 1855-58, bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek (Hs. 2850). Zie ook M. REYNEBEAU, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)*, Gent, 1979 (*Uit het verleden van de R.U.G.*, nr. 10), pp. 51-59.

(60) Zie over hem vooral C. WEYNS, *op.cit.*

(61) J. VUYLSTEKE, *Verzamelde prozawerken*, *op.cit.*, I; H.J. ELIAS, *op.cit.*, III, pp. 55-80; L. VALCKE, "Vuylsteke, Julius", in *Encyclopedie...*, *op.cit.*, II, pp. 1993-1995; M. REYNEBEAU, "Vuylsteke : zonder uitzicht", *De Standaard*, 23.6.1978, p. 11; P. FREDERICQ, *Julius Vuylsteke*, *op.cit.*; P. FREDERICQ, *Schets...*, *op.cit.*, II, pp. 332-337.

werd, bleek niet door alle radicalen te worden aanvaard. Er waren immers nog andere strategieën mogelijk : een Moyson richtte politieke aktie vooral naar de sociaal laagste bevolkingsgroepen en hun organisaties. Een andere politieke opstelling hield de vorming van een drukkingsgroep of zelfs van een derde partij in, waarbij vooral de figuur van Dr. F.A. Snellaert moet vermeld worden (62). In de periode 1857-1860 was de aarzeling over een keuze in de actiemogelijkheden zeer groot.

In 1861 resulteerde dit in de vorming van het zgn. Vlaemsch Verbond (63), dat poogde de twee bestaande groepen, te Gent de liberale associatie en de oppositielijst, het restant van de groep Delehaye, samengesteld uit vnl. gematigde liberalen en kleine burgers, een Vlaamsgezind programma op te dringen in ruil voor electorale steun. Dit verbond genoot de actieve medewerking van de Gentse arbeidersbeweging (64), terwijl de participatie eraan van andere elementen van het radicalisme het Vlaemsch Verbond deed uitgroeien tot een brede, radicale, antigouvernementele en dus anti-liberale beweging. In 1861-62 boekte het Verbond enige opmerkelijke suksessen, doordat ze erin slaagde figuren van de oppositielijsten te la-

(62) Zie vooral A. DEPREZ, *op.cit.*

(63) Zie o.m. T. COOPMAN & J. BROECKAERT, *Bibliographie van de Vlaamschen Taalstrijd*, IV, Gent, 1908, passim; P. FREDERICQ, *Schets...*, *op.cit.*, I, pp. 86-88; H.J. ELIAS, *op.cit.*, III, pp. 14-16, 21-25; A. DEPREZ, *op.cit.*, pp. 148-152; E. GUBIN-GROSJEAN, "Une étape dans l'évolution du flamingantisme : l'influence de Oetker sur l'orientation politique du mouvement", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, LII, 1974, pp. 348-385, 858-892; L. WILS, "Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse arbeidersbeweging", *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, XLIX, 1958, pp. 340-344; M. OUKHOW, "Arbeidersbeweging en Vlaamse kwestie, 1855-1875", *Geschiedenis...*, *op.cit.*, p. 295; L. WILS, *Het ontstaan...*, *op.cit.*, pp. 109-110; J. HARDY, "Vlaemsch Verbond", *Encyclopedie...*, *op.cit.*, II, pp. 1924-1925; L. PICARD, *Geschiedenis van de Vlaamse en Groot-Nederlandse beweging*, II, Antwerpen, pp. 34-40; J. VUYLSTEKE, *Verzamelde prozawerken*, *op.cit.*, I, pp. 139 e.v.; L. WILS, "De verhouding...", *art.cit.*, p. 216; (F. BILEN ?), *op.cit.*, pp. 40-41. Zie ook onze bijdrage "Het Vlaemsch Verbond als politiek experiment", eerlang te verschijnen in *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis der Nederlanden.*

(64) *Ibidem*. Zie ook L. WILS, "Het oudste Gentse arbeidersblad", *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, LI, 1960, pp. 779-789.

ten verkiezen tégen liberale kandidaten (65). Reeds een jaar na haar oprichting viel het Verbond evenwel uiteen : Vuylsteke wilde het modelleren naar de tegenstelling tussen klerikalen en liberalen, terwijl Snellaert en de zijnen het Verbond bóven de partijen wilden laten functioneren.Een scheuring werd onvermijdelijk : de zgn. Liberale Afdeeling van Vuylsteke werd langzamerhand een Vlaamse drukkingsgroep binnen de liberale associatie, terwijl Snellaerts groep, de zgn. Hoofd-Afdeeling, ondanks haar onafhankelijke opstelling, onontkoombaar meegesleurd werd in de politieke polarisering en een klerikaal etiket opgeplakt kreeg.

b) Antiklerikalisme versus ultramontanisme

Toen de liberale associatie er in 1857 in slaagde het stadsbestuur volledig in eigen handen te nemen, liet het radicalisme ook binnen de liberale groep haar invloed gelden. De dominerende doctrinaire lijn werd nl. geconfronteerd met een bijzonder actieve linkervleugel, die in hoge mate parallel liep met de radicale beweging buiten de partij. Deze affiniteiten tussen radicalen binnen en buiten de partij maakte het gevaar voor een massale dissidentie van radicale liberalen uit de partij, om aansluiting te zoeken met radicalen buiten de partij, geenszins denkbeeldig. Bij de doctrinairen rees dan ook de vrees dat deze potentiële dissidenten samen met de radicalen buiten de partij een eigen radicale partij zouden vormen, om op die wijze het radicale programma te realiseren, al dan niet met de (tactische) steun van de klerikalen. Deze klerikale steun was helemaal niet onmogelijk, aangezien de vorming van een radicale alliantie over de partijgrenzen heen uiteraard in de eerste plaats de liberale machtspositie zou aantasten.

Dat het liberale radicalisme helemaal niet te onderschatten was, bleek o.m. uit de stichting van een niet onaanzienlijk aantal persorganen, die zich ter linkerzijde van de liberale associatie situeerden, zoals *Le Furet* (1859), *Correspondance Hollando-Belge* (1861-?), *La Presse des Flandres* (1861-1862), *La Fronde* (1861-1862) en *Le Commerce de Gand* (1863-1867).

(65) De verkiezing van de flamingant en vrijhandelsgezinde Pieter De Baets in de kamerverkiezingen van 1861 is hiervan een markant voorbeeld.

Het was overigens ook op het terrein van de pers dat de doctrinairen hun actie tegen hun radicale linkervleugel openden. In de zomer van 1859 kortwiekten ze de onafhankelijke liberale pers. *De Broedermin* werd opgeheven en vervangen door *De Stad Gent* (1859-1887), die in feite niets méér was dan een klakkeloze vertaling van *Le Journal de Gand* (1856-1914). Deze laatstgenoemde krant fungeerde sinds het verdwijnen van *Le Messager de Gand*, eind 1856, als het officiële orgaan van de liberale associatie. De Franstalige uitgave van *De Broedermin*, *L'Echo des Flandres* (1856-1864), werd volledig aan de controle van de associatie onderworpen (66) en was voor de rest van haar bestaan nog enkel te beschouwen als een goedkopere editie van *Le Journal de Gand*. Het pittige volksblad *Baes Kimpe* (1857-1859), dat mee aan de basis lag van het liberale renouveau, verdween omwille van zijn (te ?) kritische toon (67).

De verkiezingsuitslagen voor het parlement toonden aan dat het Gentse kiezerskorps zich in het begin van de jaren 1860 in bijna twee even grote groepen had opgedeeld, een segment kiesgerechtigden dat zich onthield (ca. 9%) niet te na gesproken. De voorsprong van de liberale associatie op de oppositie, bestaande uit een heterogeen gezelschap van radicalen, katholieken en kleine burgers, was héél gering geworden.

(66) Deze manipulaties konden uiteraard het daglicht niet verdragen; ze komen evenwel aan het licht in het dagboek van de radicale liberale advokaat P. Voituron (U.B.G., Hs. 2901). Hierin leest men o.m. (11.8.1859) dat er een "association des représentants pour diriger la presse libérale" opgericht werd.
(67) W. ROGGHE, *op.cit.*, p. 255; zie ook J. VERSTRAELEN, *op.cit.*, p. 55.

TABEL 5 :

UITSLAGEN (in %) VAN DE GEDEELTELIJKE KAMERVERKIEZINGEN VAN 1861 EN VAN DE GEDEELTELIJKE SENAATS- EN INDIVIDUELE KAMERVERKIEZINGEN VAN 1865

	Kamer 11.6.1861	Senaat 9.6.1863	Kamer 9.6.1863
Association Libérale	44,24	46,42	46,12
Oppositie	45,14	45,05	45,19
Onthoudingen en ongeldig	10,61	8,51	8,69
	99,99	99,98	99,99

Op het gemeentelijke vlak bleef het echter zeer moeilijk de diverse oppositiegroepen, die zich gefrusteerd voelden in het beleid van de doctrinaire liberalen, samen te brengen in één brede beweging, zoals dat in Antwerpen wél mogelijk was in de schoot van de Meetingpartij — zij het ook daar slechts tijdelijk. Deze samenvoeging zou de mogelijkheid bieden een politiek alternatief voor het klerikaal-antiklerikale conflict tot stand te brengen, en aldus ook om de radicale eisen in het politieke geding te brengen. Dit alternatief zou verschillende vormen van politieke experimenten kunnen aannemen : die van een drukkingsgroep, een "derde" partij met of zonder de klerikalen, enz. Vrijwel het enige raakpunt tussen de diverse groepen in Gent was het anti-doctrinarisme, terwijl een éénmakende katalysator, zoals de kwestie van de stadsversterkingen in Antwerpen (68), in Gent ontbrak, Het vrijzinnige element was in het radicalisme zeer geprononceerd, hetgeen een samengaan met de katholieken fel bemoeilijkte (69). Waar deze laatsten zich relatief gemakkelijk konden aansluiten bij een gefrustreerde kleine burgerij op grond van materiële

(68) Zie L. WILS, *Het ontstaan...*, *op.cit.*
(69) Voor figuren als J. Vuylsteke was dit, zoals reeds aangestipt, een beslissende factor. Voor de ultramontanen was dit trouwens evenzeer het geval; zie bv. de kritiek van *Le Bien Public* op *Le Commerce de Gand* (11.10.1863, 1C).

a-politieke motieven (zie het experiment van 1854), lag dat met de radicalen, omwille van de ideologische tegenstellingen, helemaal anders. Komt daar nog bij dat ook, zoals al aangestipt, in het katholieke kamp de radicale strekking in de vorm van het ultramontanisme de bovenhand had gehaald, waarbij duidelijk werd gestreefd naar een totale politieke valorisering van de eigen identiteit, zonder compromissen (70).

Hierop inspelend voerde het Gentse liberale stadsbestuur een uitgesproken anti-klerikale politiek, zoals dat trouwens ook op nationaal vlak het geval was (71). Met het leggen van de nadruk op het aniklerikalisme, en refererend naar bepaalde eisen uit het radicale programma (bv. het verplicht lager onderwijs), poogden de doctrinairen de eigen radicale linkervleugel in de eigen associatie te houden, door die een objectief te geven waarrond binnen de partijschoot kon worden samengewerkt. Ze konden hierbij tevens inspelen op de onenigheid onder de radicale liberalen zelf (72).

Het stedelijke onderwijs gold als één van de terreinen waarop het Gentse stadsbestuur, en haar onderwijsschepen G. Callier in de eerste plaats (73), zich bijzonder actief toonde. De cijfers spreken voor zichzelf :

TABEL 6 :

BUDGETTEN EN SCHOOLBEVOLKING VAN HET KOSTELOOS LAGER ONDERWIJS (SCHOOLJAREN 1857-58 TOT 1863-64) (74)

schooljaar	aantal scholen	aantal leerlingen	budget	% budget L.O. op totale uitgaven onderw.
1857-58	8	4.623	84.450,00	49,62
1858-59	10	4.887	98.422,88	53,01

(70) Cfr. infra.
(71) A. SIMON, *Le Cardinal Sterckx et son temps*, I, Wetteren, 1956, pp. 211-212.
(72) Dit blijkt duidelijk uit het reeds aangehaalde dagboek van Voituron.
(73) Calliers rapport van de Scholenkommissie, in de gemeenteraad goedgekeurd op 30 januari 1858 (SAG, MA, C.10, 30.1.1858), kan hierbij gelden als dé grote stimulans voor de uitbouw van het Gentse stedelijke onderwijs. Cfr. M. REYNEBEAU, *op.cit.*, pp. 62-71.
(74) Bronnen : *MAVG*, XII, pp. 376-390; XIII, pp. 498-513; XIV, pp. 68-85, 414-424; XV, pp. 63-80; 435-443; XVI, pp. 56-72, 546-554; XVII, pp. 63-97, 286-294; XIX, pp. 66-87, 312-319; XX, pp. 58-82; 2e série, I, pp. 61-81.

1859-60	15	5.635	108.839,00	55,20
1860-61	19	6.561	120.800,00	57,13
1861-62	20	6.764	154.881,40	60,36
1862-63	20	7.015	168.821,04	62,52
1863-64	20	7.243	177.354,78	63,22

Zowel liberalen als klerikalen zagen duidelijk het belang van het onderwijs als factor in de politieke machtsstrijd in. Uit de verhouding van het stedelijke budget voor het kosteloos lager onderwijs tot de totale onderwijsuitgaven (tabel 6), blijkt het belang dat gehecht werd aan het basisonderwijs. Ook aan het onderricht van jonge arbeiders in avond- en zondagsscholen werd veel aandacht besteed : gedurende het schooljaar 1857-58 werden er 136 leerlingen in 3 zgn. "volwassenenscholen" onderwezen, het schooljaar 1864-65 werd door 2.394 dergelijke leerlingen in 10 scholen les gevolgd (75). Deze tendens zou zich de volgende jaren voortzetten, tot groot ongenoegen van de klerikalen (76), die zich als reactie grote inspanningen getroostten om het vrije onderwijsnet verder uit te bouwen (77).

De deconfessionaliseringstendens van de liberalen strekte zich ook uit op het gebied van de liefdadigheid — een teer punt na de straatrellen in 1857 tegen de zgn. Kloosterwet, die te Gent waren uitgedraaid op een manifestatie tegen Delehaye en zijn gemeentebestuur. Tussen 1859 en 1864 verloren alle privé-liefdadigheidsinstellingen

(75) *MAVG*, XIV, pp. 68-85; 2e série, II, pp. 54-82. In 1861-62 waren er op 450 leerlingen 263 (58,44%) fabrieksarbeiders, de rest waren ambachtslui (*MAVG*, XIX, pp. 63-92). Twee jaar later waren er op 410 leerlingen 256 (62,44%) tussen 14 en 18 jaar oud, 106 (25,85%) 18 à 30 jaar en 48 (11,71%) ouder dan 30 jaar (*MAVG*, 2e série, I, p. 64).

(76) Het ging zelfs zover dat men het stijgend aantal onwettige geboorten in de stad ging wijten aan "de nefaste invloed" van het zich uitbreidende "goddelooze" stadsonderwijs (*Het Vlaemsche Land*, 25.10.1866, 1C; *De Beurzen-Courant*, 26.10.1866, 1B).

(77) Cfr. E. DHONT, *op.cit.*, pp. 163, 174-175, 178-179; M. DE PROFT, *De Beurzen-Courant, 1856-1870*, Gent, 1969 (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), p. 124.
Zie ook J. ART, *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het Bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Heule, 1977 (*Standen en Landen* LXXI), pp. 183-189; A. RUBBENS, "De bezorgdheid van de Belgische katholieken voor het onderwijs vanaf het Mechels Congres van 1863 tot de schoolwet van 1879", *Collationes Brugenses et Gandavenses*, XIII, 1967, pp. 518-533; XIV, pp. 103-129, 243-269; A. SIMON, *L'hypothèse libérale en Belgique. Documents inédits, 1839-1907*, Wetteren, 1956, pp. 164-166 (Brieven dd. 30.9.1862 en 8.10.1862 van J. De Hemptinne aan Villermont).

— zeven van de acht waren religieuze — hun subsidie van stadswege (78), terwijl de hele sektor zó hervormd werd dat alles in stadshanden kwam. Vanaf 1858 werden ook de stedelijke uitgaven voor de katholieke eredienst tot het wettelijke minimum herleid (79). Toen het Gentse stadsbestuur in 1863 alle bevoegdheid inzake het beheer der kerkhoven aan zich trok, kwam het in open conflict met de Gentse kerkfabrieken, die evenwel aan het kortste eind trokken (80).

Het zware anti-klerikale geschut dat door de liberale associatie in lijn werd gebracht (81), vond zijn verpersoonlijking in de figuur van de rabiate antikatholiek François Laurent (82), die door *Le Bien Public* niet zelden als "*le maniaque*" werd bestempeld. De manier waarop zijn kandidatuur op de liberale lijst voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1863 werd verdedigd (83), wijst erop dat deze slechts een beperkte groep kiezers moest overtuigen, uiteraard de vrijzinnige radicalen (84). De vreugde om zijn verkiezing (85), die meer

(78) Voor de diverse besprekingen en maatregelen, zie de gemeenteraadsverslagen van 3.3.1858, 30.12.1858, 9.5.1860, 9.7.1861, 19.12.1861, 23.1.1863 en 20.7.1864 (SAG, MA, C10) en *MAVG*, XIX, pp. 290-291; XV, pp. 387-390, 433; 2e série, I, p. 407. Cfr. M. REYNEBEAU, *op.cit.*, p. 62.
(79) Zie o.m. gemeenteraadsverslagen 9.2.1861 en 26.3.1864 (SAG, MA, C.10) en *MAVG*, XIII, pp. 452-454; XIV, pp. 413, 486-506, 551-552; XIX, p. 311; XX, pp. 722-723; 2e série, I, pp. 408-411, 507.
In het piekjaar 1854 werd 15.050 F voor de katholieke cultus uitgegeven (*MAVG*, IX, pp. 250-251), in 1865 nog slechts 3.850 F (*MAVG*, 2e série, I, pp. 507-508).
(80) Zie gemeenteraadsverslagen 27.12.1862, 28.3.1863, 18.4.1863, 11.7.1863, 15.4.1865, 20.4.1865 en 21.4.1865 (SAG, MA, C.10); *MAVG*, XIX, pp. 461-464, 557-662; XX, pp. 432-435, 448-460; 2e série, I, pp. 541-727.
(81) Aldus geformuleerd in L. WILS, *Het ontstaan...*, *op.cit.*, p. 253.
(82) Zie o.m. *Id.*, pp. 221-223; A. ERBA, *op.cit.*, pp. 607-672; G. BAERT, *François Laurent (1820-1887)*, Antwerpen, 1964 (Overdruk uit *Rechtkundig Weekblad*).
(83) "Sans doute, M. Laurent a en matière de religion et même de philosophie, des idées qui ne sont pas celles de beaucoup de libéraux." (*Journal de Gand*, 20.10.1863, 1C).
(84) Er werd trouwens aan toegevoegd dat de (liberale) gemeenteraad niet antikatholiek, maar wel "laïque" zou zijn (*Journal de Gand*, 22.10.1863, 1C).
(85) *L'Echo des Flandres*, 28.10.1863, 1AB; *De Stad Gent*, 24/25.10.1863, 1BC, 28.10.1863, 1B; cfr. *Le Bien Public*, 29.10.1863, 1B.

weg had van opluchting, duidt aan hoezeer de verwachtingen rond zijn persoon waren gegroeid : de wellicht overwegend gematigde liberale kiezers waren niet afgeschrikt geworden door het doorgedreven antiklerikalisme van één liberale kandidaat en bleven de associatie trouw, terwijl dat radicalisme van Laurent precies van aard was om de andere liberale radicalen in eigen huis te houden.

Voor de katholieken bleek de periode 1857-1863 evenzeer van cruciaal belang. De bedoelingen van de liberalen waren, zowel op nationaal als op stedelijk vlak, duidelijk geworden, en het radicale antiklerikalisme vond zijn tegenhanger in het ultramontanisme. De idee van een Katholieke Staat begon weer, vooral bij de zgn. "*jeune droite*" opgeld te maken, ook in oppositie tegen de voor hen aarzelende en halfslachtige houding van de katholieke politici (86). In Gent speelden hier vooral verenigingen als het Werk van Sint-Pieterspenning en de weldadigheidsconferentie Sint-Vincentius-a-Paulo een grote rol, hierin krachtig gesteund door *Le Bien Public* (87). Eén der meest opvallende figuren in deze ontwikkeling was ongetwijfeld Guillaume Verspeyen, o.m. hoofdredacteur van *Le Bien Public* (vanaf 1860) en ook actief in de andere genoemde verenigingen.

Het objectief van dit optreden was de bundeling van alle katholieke krachten, tegen de aantasting van de katholieke machtsinstrumenten door de liberalen (88). Voorlopig stonden de ultramontanen weliswaar als meest dominante groep binnen het klerikalisme, electoraal nog te zwak om, met enig perspectief op succes, met homogene lijsten naar de verkiezingen te trekken. Ongetwijfeld hebben ze de oppositiegroepen gesteund die trachtten een al dan niet volledige lijst tegenover de liberale te stellen (89), zij het dan dat *Le Bien Public* zelden veel enthousiasme voor dergelijke ondernemingen liet blijken. Vooral in parlementsverkiezingen kon de oppositie al eens een

(86) Over de katholieke, en m.b.de ultramontaanse partijvorming, zie o.m. K. VAN ISACKER, *op.cit.*, pp. 86-115; G. GUYOT DE MISHAEGEN, *op.cit.*, passim; A. SIMON, *Le parti catholique belge, 1830-1945*, Bruxelles, 1958; A. MELOT, *Le parti catholique en Belgique*, Louvain, (1936), pp. 25-36.
(87) Cfr. E. LAMBERTS, *op.cit.*, pp. 394-399.
(88) Cfr. E. DHONT, *op.cit.*, p. 89.
(89) D. DESTANBERG, *De kiezingen te Gent sinds 1830*, Gent, 1910, pp. 185-187 doet het verhaal van een vergadering die als "de kiem van de Katholieke vereeniging" (p. 187) wordt beschouwd en waarop P. De Baets in het Nederlands het programma uiteenzette.

succesje oogsten, maar op gemeentelijk vlak slaagde ze er vaak niet in om zelfs maar een eigen lijst voor te stellen.

De klerikale organisatie ging van start met de stichting van de "Cercle Catholique", in 1862, ingericht op wijkbasis (90). Deze Katholieke Kringen werden door de katholieke persmagnaat A. Neut op het eerste Congres van Mechelen (1863) als voorbeeld gesteld voor de katholieke "tegenaanval"; Neut zou trouwens in 1868 voorzitter worden van de Bond van Katholieke Kringen (91). Rond dit Congres, waar de Gentenaars een niet onaanzienlijke rol speelden (92), begonnen de klerikalen zich definitief te organiseren.

Als politieke organisatie was het evenwel niet zozeer de Katholieke Kring die optrad (93), maar wel de "Union Catholique". Hoewel in oorsprong bedoeld als "verdedigings"-organisme (94), trad de Oostvlaamse vleugel ervan expliciet als politiek partij op (95). Ondanks de reserves die *Le Bien Public* aan de dag moest leggen (96) in het licht van de nationale politieke situatie (m.b. de pogingen tot realisatie van het programma van Adolphe Dechamps (97)), beten de ultramontanen in Gent duchtig van zich af (98), en dat niet alleen via de al genoemde religieuze en politieke verenigingen. De tegenaanval werd ingezet met een stortvloed aan polemische geschriften tegen de vrijdenkerij en de loge, waarin de eigen katholieke identiteit niet

(90) Zie omzendbrieven Cercle Catholique dd. 4.11.1862, 22.12.1862, 4.10. 1863, 1.8.1867 (UBG, Vliegende Bladen); D. DESTANBERG, *op.cit.*, pp. 196-197.
(91) G. GUYOT DE MISHAEGEN, *op.cit.*, pp. 134-139; T. LUYKX, *op.cit.*, p. 125; zie ook K. VAN ISACKER, *op.cit.*, pp. 86-88.
(92) Zie behalve de reeds aangehaalde werken van G. GUYOT DE MISHAEGEN, A. SIMON, A. MELOT en K. VAN ISACKER, ook : *Assemblée générale des catholiques en Belgique. Première session à Malines, 18-22 août 1863*, 2 t., Bruxelles, 1863; *Algemeene vergadering der katholyken in België, gehouden te Mechelen. Verslag van den eersten zittyd, 18-22 augusty 1863*, Gent, s.d.
(93) Cfr. K. VAN ISACKER, *op.cit.*, pp. 86-88, 91 e.v.
(94) *Id.*, p. 147.
(95) Zie *De Beurzen-Courant*, 14.4.1865, 1AB.
(96) Zie A. SIMON, *L'hypothèse...*, *op.cit.*, p. 301.
(97) L. WILS, *Het ontstaan...*, *op.cit.*, pp. 238-250.
(98) "A Gand, vous résistez admirablement." (O. Van den Berghe aan J. De Hemptinne, 28.5.1865, in *Id.*, p. 187).

alleen politiek, maar ook maatschappelijk werd bevestigd (99). Vanaf eind 1864 konden de klerikalen over een werkelijk volks strijdblad beschikken met de krant *De Vlaemsche Leeuw* (1864-1936), die herhaaldelijk wegens laster werd veroordeeld (100).

De opkomst van het radicalisme na 1857 was een uiting van het verlangen naar een verbreding van het spectrum van de politieke belangstelling. Dit verlangen nam als dusdanig veelal de vorm aan van een zoeken naar aansluiting bij de sociaal lagere groepen. Hiervoor was de vorming van een tegengewicht t.o.v. de liberale associatie noodzakelijk, een tegengewicht dat enkel kon gevormd worden door een samengaan van radicalen en klerikalen. Om het "afkalven" van de eigen linkervleugel te beletten, hanteerden de doctrinairen het element van de vrijzinnigheid en het antiklerikalisme. De wil een eigen — ultramontaanse — identiteit te realiseren, dreef de katholieken naar de uitbouw van een eigen partij, zonder de andere radicale groepen. De radicalen bleven aldus in de kou staan en een heel aantal politieke alternatieven werden voor hen geëlimineerd. Toen de Gentse textielindustrie in de jaren 1861-1865 zwaar werd getroffen door de zgn. katoencrisis (101), en de arbeidersbeweging als gevolg van die crisis uiteindelijk nog louter op papier bestond, stonden de onafhankelijke radicalen alleen en werden ze vaak, omwille van hun oppositie tegen de liberalen, in een klerikale hoek gedrongen. Hun eisenpakket bleef in de politieke marginaliteit hangen.

Het uiteindelijke resultaat was dat de middengroepen, de nieuwe kiezers, om wie het in feite allemaal te doen was, waren *de facto* in twee blokken opgedeeld geworden : een liberaal en een opsitieblok met een sterk klerikaal odium.

(99) Zie bv. *Francmaçons en jesuieten*, Gent, 1864; (F. KESTENS & C. VERBEKE, *Le libéralisme et la constitution belge. Réflexions sérieux adressées aux patriotes*, Gand, 1864; *L'avenir ou résultats probables des élections du 11 août 1864*, (Gand), s.d. (waarin de haalbaarheid van centrumpartijen ten zeerste betwijfeld wordt); *A bas la calotte ! Lettre de Petrus Vlaming à M. Frère-Orban*, Gand, 1864 ("Vive notre vieux culte Catholique ! vive notre vieille liberté !", p. 23).

(100) E. VOORDECKERS, *op.cit.*, pp. 495-496. Het blad *Le Conservateur* (1860- ?), bedoeld voor de hogere burgerij was eveneens een heftig, maar weinig invloedrijk strijdblad.

(101) Zie H. GALLE, *La "famine de coton" 1861-1865. Effets de la Guerre de Sécession sur l'industrie cotonnière gantoise*, Bruxelles, 1967.

3. Consolidering van de posities (1864-1869)

a) Radicalen in de politieke marginaliteit

In het midden van de jaren 1860 was het flamingantische kamp grondig verdeeld. Terwijl J. Vuylsteke streefde naar de uitbouw van een liberale Vlaamse beweging, zetten F.A. Snellaert en zijn nog altijd bestaande Hoofd-Afdeeling de ingeslagen onafhankelijke koers verder, na het relatieve en slechts kortstondige succes van het Vlaemsch Verbond. Hierbij werd duidelijk gestreefd naar de vorming van een eigen politieke partij, een streven dat vooral werd levendig gehouden met de zgn. landdagen, dit waren volksvergaderingen die regelmatig in één of andere stad werden gehouden. Niet alleen het flamingantisme speelde hierbij een grote rol, maar ook het democratische eisenpakket nam een belangrijke plaats in, ten bewijze waarvan bv. de actieve medewerking van de Gentse arbeidersbeweging en van de pre-socialist Emiel Moyson. Deze landdagen hadden een grote propagandistische waarde (102).

Een ander centrum van democratisch en Vlaamsgezind radicalisme, dat los stond van de beide grote partijen en hun twisten, was de in 1867 gestichte vereniging Het Vlaamsche Volk, waar de jonge atheneumleraar Max Rooses een belangrijke rol speelde. Met het oog op de éénmaking van de Vlaamse beweging sloot Het Vlaamsche Volk zich begin 1868 aan bij het Willemsfonds, na een grondige "bewerking" door Julius Vuylsteke te hebben ondergaan (103). Het met

(102) Zie L. WILS, "Tussen taalstrijd en arbeidersbeweging : de 'onafhankelijke volkspartij' in de jaren 1860", *Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het Oudhertogdom Brabant*, XLIV, 1961, pp. 147-148; L. WILS, "Landdagbeweging", *Encyclopedie...*, *op.cit.*, I, pp. 822-824; A. DEPREZ, *op.cit.*, pp. 150-155; C. WEYNS, *op.cit.*, pp. 208-219; T. COOPMAN & J. BROECKAERT, *op.cit.*, IV, passim.

(103) M. SOMERS, *Max Rooses, 1839-1914. Liberaal in de Vlaamse cultuurwereld*, Gent, 1975, (onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), pp. 33 e.v.; M. SOMERS, "Het Volksbelang in zijn aanvangsjaar", *De Vlaamse Gids*, LXI, 1977, 3, pp. 54-58; T. COOPMAN & J. BROECKAERT, *op.cit.*, IV, pp. 310-320 (nr. 3711); P. FREDERICQ, *Julius Vuylsteke*, *op.cit.*, pp. LIII, LVI; M. REYNEBEAU, "Hoe Het Volksbelang liberaal werd", *De Standaard*, 2.12.1977, p. 16; archivalia Het Vlaamsche Volk, AMVC, V. 3515; correspondentie J. Vuylsteke, UBG, Hs. 2521 en AMVC, V. 982.

Het Vlaamsche Volk nauw verbonden weekblad *Het Volksbelang* (1867-heden) onderging hetzelfde lot (104).

De uitbreiding van dit onafhankelijk werkende en sterk democratisch getinte flamingantisme had Vuylsteke omwille van het antiliberalisme ervan ten zeerste verontrust. Toen hij in 1866 de Liberale Afdeeling van het Vlaemsch Verbond omvormde tot de Vlaamsche Liberale Vereeniging (105), poogde hij hier een tegengewicht tegenover te plaatsen, ook door een meer doorgedreven democratische profilering.

Deze hele democratische tendens vond een sterke stimulans vanwege een nieuwe generatie radicalen, die de Vlaamse beweging en hun optreden daarin situeerden in de bredere context van de democratische zaak, zoals die duidelijk het geval was met Het Vlaamsche Volk (106). Hun optreden op het politieke vlak beschouwden zij dan ook vanuit dit standpunt : zij wilden als kiesgerechtigde burgers de belangen van de arbeiders niet paternalistisch verdedigen, maar ze streefden ernaar het hele proletariaat bij de politieke besluitvorming te betrekken (107).

Het Willemsfonds zou door Vuylsteke steeds meer uitgebouwd worden als een vrijzinnig bolwerk, met een grote democratische bezieling, die zich uitte in de stichting van de eerste zgn. volksbibliotheek in 1865 (108) en de organisatie van volksvoordrachten (109),

(104) Zie noot 103.
(105) Zie, naast *Het Volksbelang* en *De Eendracht*, vooral R. VAN EENOO, "Vlaamsche Liberale Vereeniging", *Encyclopedie...*, *op.cit.*, II, pp. 1853-1854; F. MARTENS, "Politiek en pers. De verkiezingen van de gemeenteraad te Gent", *HMGOG*, NR, XX, 1960, pp. 88-89; T. COOPMAN & J. BROECKAERT, *op.cit.*, IV, pp. 352-353 (nr. 3778); archivalia in UBG, Vliegende Bladen).
(106) Enkele voorname figuren hierin waren Max Rooses, een democraat (zie M. SOMERS, *op.cit.*, pp. 19, 68, 72-75), de o.m. als vrijhandelsgezind bekend staande Jules De Vigne (zie bv. J.-G. DE VIGNE, "Vrijheid van handel en Nijverheid", *Volksalmanak voor 1867*, Gent, s.d., pp. 74-86) en Julius Sabbe, die vaak met de arbeidersbewegingen kontakt had (zie verslag van een arbeidersmeeting op 11.10.1867, in SAG, MA, R7U, 1868-1869, 24/1587).
(107) "De Vlaamsche beweging gaat uit van het volk, zij moet op het volk steunen wil zij vasten grond hebben, het volk moet er deel aan nemen en belang in stellen." (*Het Volksbelang*, 15.6.1868, 1C; de auteur hiervan was wellicht Paul Frédéricq).
(108) zie P. FREDERICQ, *Schets...*, *op.cit.*, I, p. 81; P. FREDERICQ, *Uit de geschiedenis van Willems-fonds en Davids-fonds*, Gent, 1909, pp. 2, 39; *De Eendracht*, 1865-1868; archivalia Willemsfonds, UBG, G. 27055 en Hs. III 18.
(109) Cfr. M. ROOSES, "Doel en nut der volksvoordrachten", *Jaarboek van het Willems-Fonds voor 1869*, Gent, 1868, pp. 18-32.

waarbij o.a. ook Multatuli (E. Douwes Dekker) als gastspreker optrad. De Vlaamsche Liberale Vereeniging wou zich trouwens van dan af ook minder aan louter electorale werking wijden, maar zijn activiteiten ook meer volksgericht uitbouwen (110).

Ook in de arbeidersbewegingen waren nieuwe generaties op het voorplan getreden, die zich door een meer uitgesproken vrijzinnigheid en een radicaler stellingname kenmerkten. Deze evolutie culmineerde in de stichting van de Gentse afdeling van de Eerste Internationale (1868), waarbij de militant C.O. De Boos één der voornaamste figuren was (111).

Ook nu weer zou het tot een samenwerking tussen arbeiders en volksgezinde en flamingantische burgers komen, o.m. op de landdagen en rond themata als het antimilitarisme, de kinderarbeid, onderwijsproblemen en de uitbreiding van het kiesrecht (112). Méér dan ooit bleek de Vlaamse zaak ingekapseld in de sociale kwestie, waarbij propagandistische en bewustmakende actie via meetings e.d. duidelijk primeerde boven electoraal optreden.

(110) *Verslag over de werkzaamheden der Vlaamsche Liberale Vereeniging gedurende het jaar 1868*, (Gent), (1869), pp. 1-2.

(111) Zie vooral J. DHONDT, "Un militant gantois de la première internationale", *Contributions à l'histoire économique et sociale*, II, 1963, pp. 93-141; D. DE WEERDT, *op.cit.*, pp. 163-170; C. WEYNS, *op.cit.*, pp. 102-103; J. DHONDT, "De socialistische beweging, 1856-1875", *Geschiedenis...*, *op.cit.*, p. 256; AVANTI, *op.cit.*, I, pp. 249-277; (F. BILEN ?), *op.cit.*, pp. 42-43; D.E. DEVREESE, "C.O. De Boos", *Nationaal Biografisch Woordenboek*, V, Brussel, 1975, koll. 120-129; L. WILS, "De invloed van de Vlaamse beweging op de politieke ontwikkeling tot 1914", *Handelingen Z. Ned. Mij. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XII, 1958, p. 239; H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Eerste Internationale (1866-1880)*, I, Leuven-Parijs, 1970 (ICHG, Bijdrage 60), pp. 117-118; U. VERMEULEN, "Het beeld van de eerste internationale in de Belgische Burgerlijke pers", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, V, 1974, pp. 447-492; *Het Volksbelang*, 17.10.1868, 1B, 31.10.1868, 1AB; archivalia in SAG, MA, R.7U en V.10.

(112) A. DEPREZ, *op.cit.*, p. 156; *Het Volksbelang*, 23.3.1867, 2B; 3.4.1869, 1BCD2A; 7.8.1869, 1AB; *De Beuren-Courant*, 31.1.1868, 1BC; 5.2.1868, 1CD2AB; *De Eendracht*, 16.2.1868, p. 67; 2.8.1868, p. 11; archivalia in SAG, MA, R.7U, 1856-1859 (18/979), 1860-1867 (*Appel aux ouvriers*. 2921), 1868-1869 (21/777).

Een nieuw radicaal element lag vervat in de coöperatieve gedachte. Kwamen collectieve aankopen van vnl. voedingswaren, om deze tegen voordelige prijzen verder te verkopen, reeds vroeger voor, de coöperatie met een ideologische achtergrond vond te Gent zijn eerste impuls vanuit het Van Crombrugghe's Genootschap, met de stichting van de Gentse Volksbank in 1866 en van een levensmiddelencoöperatie (113). Bladen als *Le Travail* (1866) en diens opvolger *Le Travailleur Associé* (1866-1867), uitgegeven door C. Leirens, de vroegere eigenaar van *De Broedermin*, waren de eerste echte cooperatistische organen te Gent (114).

Radicale vrijzinnigheid en zelfs (pre-)socialisme trof men aan rond de Gentse universitaire wereld. Uiteraard vervulde 't Zal nog altijd zijn rol als vormingscentrum voor militanten, er was tevens een zng. Club Révolutionnaire Gantois actief, terwijl een in 1868 gehouden studentencongres duidelijk op de radicale vrijzinnige golflengte stond (115).

De generatie radicalen die rond 1865 voor het eerst voor het voetlicht trad, kenmerkte zich door een uitgesproken vrijzinnigheid, in welk kader elementen als progressisme, streven naar sociale gelijkheid en zelfs socialisme, vrijzinnigheid, Vlaamsgezindheid, enz. zich situeerden. Electorale motieven lagen op het achterplan : het propagandistische en opvoedende "vormingswerk aan de basis" stond duidelijk voorop. De landdagen waren manifestaties en geen verkiezingsmeetings. Dit impliceerde dat de vorming van een "derde partij" niet meer prioritair was, dat de sociale aktie de politieke verdrongen had.

(113) Zie vooral H. GAUS, *op.cit.*, pp. 192-197; C. WEYNS, *op.cit.*, pp. 67-68; "Geschiedenis van het Van Crombrugghe's Genootschap", *Ons Blad*, I, 1900, 4, p. 3 tot III, 1904, 38, p. 2; D. DE WEERDT, *op.cit.*, pp. 199-200.
(114) Andere medewerkers waren het gemeenteraadslid Paul Voituron, Charles Buls en Viriginie Loveling. Zie E. VOORDECKERS, *op.cit.*, pp. 456-459; A. VAN ELSLANDER, *op.cit.*, p. 36; dagboeken P. Voituron. Uit deze laatste bron (6.2.1867) kan wellicht afgeleid worden dat ook *Le Travailleur Associé* verdween omdat zijn te kritische toon het ministerie niet beviel.
(115) Zie L.N., "Anciens cercles d'étudiants de l'université de Gand", *Almanach de l'Université de Gand*, IX, 1893, pp. 133-134; *Huldegedenkboek Julius Sabbe*, s.l., 1946, p. 71; J. BARTIER, "Etudiants et mouvement révolutionnaire au temps de la première internationale", *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Bruxelles, 1968, pp. 35-60.

b) Radicale partijenstrijd en propaganda

De Gentse gemeenteraad groeide in de tweede helft van de jaren 1860 uit tot een volwaardig machtsinstrument. De liberalen lieten dan ook niet na er aldus gebruik van te maken : de verdere uitbreiding van het stadsonderwijs en van de laïcisering van het openbare leven getuigden hiervan. Niet zonder reden kon François Laurent verklaren : "(...) c'est l'hôtel de ville qui est le siège de la force libérale." (116).

Had de liberale associatie weinig te vrezen van "externe" opponenten, in eigen schoot zat ze nog steeds met de radicalen opgescheept.

Een eerste groep radicalen streefde ernaar de principes van het liberalisme, zoals geformuleerd op het liberaal congres te Brussel in 1846, in al zijn consequenties uit te voeren; het werd een conflict tussen "le vrai libéralisme, celui qui accepte la liberté en tout et partout, et le libéralisme étroit, craintif, illogique de nos ministériels même" (117). Vaak lag hierin ook de bedoeling besloten eveneens de lagere klassen bij het politieke gebeuren te betrekken (118).

Naast *Le Commerce de Gand* verschenen nog andere antidoktrinaire, radicaal-liberale bladen, als *L'Eperon* (1867) en vooral *La Flandre* (1868-1871) (119). Vanaf 1865 begonnen de radicalen zich, met het oog op machtsverwerving binnen de associatie, te organiseren, en in 1866 richtten zij zelfs een eigen loge, La Liberté, op (120). Regelmatig kwamen ze bijeen om bepaalde problemen te behandelen, om vergaderingen van de liberale associatie voor te be-

(116) Gemeenteraadszitting, 14.6.1866 (SAG, MA, C.10); zie ook *Le Journal de Gand*, 2.11.1866, 1CD; 27.10.1866, 1D2A; *Le Bien Public*, 19.10.1866, 1BC; *Het Vlaemsche Land*, 12.10.1866, 1CD2A; *De Beurzen-Courant*, 29/30.10.1866, 1A.
(117) *Le Commerce de Gand*, 10.10.1866, 1BC; 23/23.10.1866, 1C.
(118) Cfr. *Le Commerce de Gand*, 20.10.1866, 1C.
(119) Een bijzonder belangrijke, want quasi-exclusieve bron voor deze problematiek is het dagboek van Paul Voituron; voor hetgeen volgt hebben we dan ook essentieel hierop gesteund.
(120) Zie A.V., *La francmaçonnerie gantoise*, Gand, 1953, p. 30.

reiden (121), of om te trachten hun eigen kandidaten op de liberale lijst te krijgen.

De liberale doctrinaire partijbonzen kwamen slechts zeer ten dele tegemoet aan de radicale eisen, en lieten de radicalen slechts op hun lijsten toe in zoverre ze zich naar hún wensen schikten. Toen Paul Voituron in 1868 schepen van Openbare Werken werd, was het de bedoeling dat zijn voorganger Charles Andries achter de schermen de touwjtes in handen zou houden. Voiturons pogingen om toch zijn eigen zin door te drijven, hadden als resultaat dat hij bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 niet meer op de liberale lijst voorkwam. Daarbij kwam nog dat hij door zijn schepenambt, en de noodzakelijke compromissen daarvan, zich gediscrediteerd had in de ogen van de radicalen, en m.b. van *La Flandre* (122).

In 1869 stond Julius Vuylsteke wél op de liberale lijst. Deze kadidatuur werd mogelijk dank zij een intensieve werking van de Vlaamsche Liberale Vereeniging in de schoot van de associatie en in de vrijmetselarij (123). Noch de associatie, noch haar pers hadden overigens enige belangstelling kunnen opbrengen voor de Vlaamse zaak. Haar "officiële" flamingant, A. De Maere-Limnander, had niet meer dan een "decoratieve" funktie (124) en vooral François Laurent stond bekend als een rabiaat Vlaamshater (125); de liberalen stuurden immeers veeleer aan op een algemene tweetaligheid (126). Vooral het verwaarlozen van het Nederlands in het stadsonderwijs

(121) Zo slaagden ze erin om een poging van het centraal bureau van de associatie om meer macht bij de centrale partijorganen te leggen, ten nadele van de algemene vergadering, te verijdelen (*L'Opinion*, 7.4.1867, supplement; *L'Eperon*, 3.5.1867, 2A).
(122) Zie F. MARTENS, *op.cit.*
(123) Zie *Id.*, p. 132; J. Vuylsteke aan J. De Geyter, 8.1.1868, UBG, Hs 2521C (405). Van enige Vlaamsgezindheid bij de loge La Liberté en *La Flandre*, zoals vermeld in H. GAUS en E. WITTE, "Vrijmetselarij en Vlaamse Beweging", *Encyclopedie...*, *op.cit.*, II, p. 1983, hebben we evenwel geen spoor gevonden.
(124) M. DE PROFT, *op.cit.*, p. 88; J. VUYLSTEKE, *op.cit.*, I; *Het Vlaemsch Verbond*, 14.7.1861, 4C; 14.9.1861, 6C7A; *De Beurzen-Courant*, 29.10.1865, 1BC; *Het Volksbelang*, 28.11.1868, 2D3A.
(125) J. Vuylsteke aan G. Rolin-Jacquemyns, 9.2.1865, UBG, Hs. 2521A (467).
(126) (O.) DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, "Notice biographique...", A. DU BOIS, *op.cit.*, I, p. 102.

werd pijnlijk aangevoeld (127). Een onderzoek dienaangaande door Vuylsteke en het Willemsfonds strandde evenwel op vuilspuiterij en chantage door de liberale associatie (128).

Naast het anti-doctrinarisme en het flamingantisme, was het streven naar meer sociale en politieke gelijkheid één der grote "bedreigingen" voor de burgerlijke liberale associatie. 1848 had de macht van de straat getoond (al was het effect slechts psychologisch) en in de loop der jaren was het Gentse stadsbestuur steeds meer met de arbeidersrevendicaties geconfronteerd geworden. Wilde men de emancipatie van de laagste klassen niet laten gebeuren ten koste van de heersende groepen, dan moest deze beweging binnen "toelaatbare" grenzen gehouden worden. De arbeiders mochten niet onder invloed van de socialisten komen, wier enig doel het immers was, zo dacht men, de private eigendom af te schaffen (129). De uitbouw van het lager onderwijs was daar een eerste stap toe : op die manier moesten de arbeiders "verzedelijkt" worden (130). Dit vereiste evenwel een zekere materiële welstand, waartoe het (school)sparen moest dienen. Dit werd dan ook in de Gentse stadsscholen ingevoerd. Om deze actie ten gunste van het sparen te omkaderen, werd de Société Callier gesticht. Begin 1868 richtte Laurent met deze Société nog twee genootschappen op (één voor jongens, een andere voor meisjes), om jonge arbeiders de kans te geven zich nuttig te ontspannen, teneinde ze aldus van de straat, de herbergen en de socialistische agitatoren weg te houden. Ook onder impuls van Laurent zag een levensmiddelencoöperatieve het licht, die echter onder druk van de Gentse kleinhandelaars verdween.

(127) Reeds van in 1861 klaagde *De Beurzen-Courant* dit aan (5.12.1861, 1AB) en werd hierin vanaf 1867 bijgevallen door het onderwijzersblad *De Toekomst* en door *Het Volksbelang*.
(128) Zie Verslagboek Willemsfonds 20.9.1867 tot 1.5.1868 (UBG, Hs. III18). Zie ook M. REYNEBEAU, *op.cit.*, pp. 70-71.
(129) *Projet de société pour la moralisation des classes laborieuses par l'épargne*, Gand, 1867, p. 5.
(130) Zie over Laurents initiatieven : *Projet...*, *op.cit.*; F. LAURENT, *La caisse d'épargne dans les écoles communales de Gand*, Bruxelles, 1867; (F. LAURENT), *Le livre d'épargne par un membre de la Société Callier*, Gand, 1868; F. LAURENT, *Les sociétés ouvrières de Gand*, Gand-Bruxelles, 1877; AVANTI, *op.cit.*, I, pp. 280-286; L. BERTRAND, *Histoire de la coöpération en Belgique. Les hommes — les idées — les faits*, I, Bruxelles-Paris, 1902, p. 387; G. BAERT, *op.cit.*, pp. 14-17; A. ERBA, *op.cit.*, p. 610; E. COPPENS, *op.cit.*, p. 106. Zie ook M. REYNEBEAU, *op.cit.*, pp. 72-79.

De Société Callier was dus in feite een paternalistische en solidaristische bedoening, waarbij de rijke burgerij uit liefdadigheid fondsen schonk aan de Société, opdat Laurents initiatieven leefbaar zouden blijven. Liefdadigheid natuurlijk met het oog op het in handen nemen van het ontvoogdingsstreven van de arbeiders. Aldus kan ook de Vlaamshaterij verklaard worden : de tweetaligheid die de liberale burgerij voorstond moest de functie van "het Vlaams" als sociale taalgrens tussen de verfranste bourgeoisie enerzijds en de Fransonkundige middenstand en ambachtelijke en arbeiderswereld anderzijds teniet doen.

Aan klerikale zijde werd nog steeds gewerkt aan de uitbouw van een eigen machtsapparaat. Met de steeds verder groeiende antigodsdienstigheid, vooral bij de arbeiders (131) drong zich steeds meer de noodzaak op van de ontwikkeling van een katholiek georiënteerd onderwijs, verenigingsleven, pers, bibliotheekwezen, e.d.m. Ook hier bleek propagandistische werking primoridaal. De klerikalen stonden evenwel nog steeds in de beginfase van hun machtsvorming. Tot een directe electorale confrontatie met de liberale associatie lieten zij zich nog niet verleiden.

C. BESLUIT

Het was 9 jaar geleden dat een oppositielijst het in gemeenteraadsverkiezingen nog eens opnam tegen de liberale, toen in 1869 de zgn. "Vrije Kiezers" in het strijdperk traden, met fiscale eisen en de idealen van een post-unionistisch gematigd liberalisme (132). Ze konden slechts één derde va het electoraat achter zich krijgen, de liberalen bijna de helft, terwijl de overige 17% zich onthield — een hoog percentage; bij soorgelijke verkiezingen beliep de onthouding voor-

(131) Zie o.m. A. SIMON, *op.cit.*, pp. 164-166; P.F. BROECKAERT, *Predikatie en arbeidersprobleem. Onderzoek naar de sociale opvattingen van de seculiere en reguliere clerus in Vlaanderen (1800-1914)*, Mechelen, 1963 (Verzameling van de School voor Politieke en Sociale Wetenschappen, nr. 174).
(132) Zie voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 vooral F. MARTENS, *op.cit.*

heen hooguit 10%. Vonden de anderen hun electorale gading niet (meer) ?

Uit de diverse verkiezingsuitslagen valt evenwel duidelijk af te lijnen dat de nieuwe kiezers van 1848 zich grotendeels ingeschakeld hadden in de polarisatie liberaal-klerikaal. Vooral de antiklerikale groep had de radicalen in eigen huis kunnen houden; deze laatsten koesterden de hoop de associatie eens op het rechte pad van het "ware" liberalisme te kunnen loodsen.

De oppositie vertoonde evenwel geen dergelijk homogeen beeld. De grootste groep steunde ongetwijfeld de klerikalen, die stilaan bezig waren een hele machinerie uit te bouwen, die hen een stevige greep op het politieke en het sociale vlak zou moeten waarborgen (133). Daarnaast was er nog steeds de kleine groep burgers met heimwee naar het gematigd-liberale beleid van het unionisme, die dus in feite weinig rekening hield met de veranderingen in het kiezerskorps. Ze konden de nieuwe kiezers slechts heel tijdelijk meeslepen in hun vrij pragmatische en bijwijlen ook kortzichtige koers die slechts de hogere standen ten goede kwam, zoals het experiment-Delehaye van 1854-56 ten overvloede bewezen had. Deze politiek kon hoogstens een anachronisme zijn.

Eveneens in de marge stonden de "onafhankelijke" radicalen die, vaak uit noodzaak, zich in tactische coalities aansloten bij de gematigde liberalen en de klerikalen.

*
* *

De periode 1848-1869 was vooral een periode van groeiende partijenstrijd, van het eerder onduidelijk (want unionistisch) getouwtrek tussen liberalen en katholieken naar de vinnige partijenstrijd tussen antiklerikalen en ultramontanen. Hierbinnen was geen vergelijk mogelijk, zoals er evenmin plaats en aandacht zou te vinden zijn voor andere conflictpolen.. De polariserende kacht van deze ontwikkeling was zo hevig dat de groepen die daarbuiten stonden er eveneens in meegesleurd werden : in 1870 werden zowel de gematigde liberaal J.J. Delehaye als de radicale democraat en flamingant Pieter De Baets als vertegenwoordigers van de klerikale partij naar de Kamer gestuurd.

(133) Cfr. J. ART, *op.cit.*

De radicalen in de liberale partij konden slechts achterhoedegevechten leveren in de gelederen van de associaties : hen wachtte slechts, *mutatis mutandis*, de lange mars doorheen de instellingen.

Politieke vernieuwing kon slechts komen van de kant van de radicalen. Bij de generatie van 1848 varieerden de bedoelingen van enigszins onduidelijk tot utopisch, en verschillend naargelang de diverse soorten "revolutionairen". Velen van hen verdwenen in de liberale associatie. Pas in de periode 1857-64 zou er een verandering komen, zij het kortstondig. Het radicalisme greep snel om zich in, waarbij de vele gefrustreerde groepen de handen in elkaar sloegen. Het experiment met het Vlaemsch Verbond bewees welk "gevaar" het betekende voor de bestaande politieke verhoudingen. Slechts het benadrukken van het antiklerikalisme door de liberalen kon de vorming van een brede derde partij verhinderen. Met het aantreden van een derde generatie radicalen rond 1865 werd de aandacht duidelijk verlegd van een electorale werking naar de vorming van een brede volksbeweging. De bredere bevolkingslagen, die door deze jongeren als hun achterban werden beschouwd, waren overigens niet kiesgerechtigd. De geringe middenstand, de nieuwe kiezers, zaten daarentegen muurvast in de bestaande partijverhoudingen. Het totaal verschillende politiek-strategisch referentiekader dat hen door het radicalisme werd geboden, sprak hen niet aan, ook doordat hun uitzicht erop vertroebeld werd door de interferentie erin van het conflict tussen liberalen en klerikalen.

Slechts de *self-help*-idee, die bij de onafhankelijke radicalen zoveel opgang maakte (134), dat geloofde in de eigen volkskracht om zich te ontvoogden (135), kon het politieke spectrum een ander uitzicht geven. De politieke consequentie hiervan drong evenwel niet tot de nieuwe kiezers van 1848 door. Doordat zij zich inschakelden in de bestaande politieke structuur, waarin hun belangen slechts een mar-

(134) "(...) wij leven in een tijd waar het self help zooveel wonderen heeft verricht, dat wij niet meer wanhopen moogen dat hij ook op de Vlaming niet toepasselijk zij." (Verslagen *Het Vlaamsche Volk*, 15.10.1867, AMVC, V.3515).
(135) Deze ideeën zouden pas later ten volle ontwikkeld worden, bv. in de problematiek rond de vervlaamsing van de Gentse universiteit — vooral de opvattingen van Lodewijk De Raet over Vlaamse volkskracht zijn hierin belangrijk (zie o.m. ook H. BOSSAERT, *Julius Mac Leod en de vervlaamsing*, Gent, 1977) (Uit het verleden van de RUG).

nale plaats innamen, "leverden" zij zich over aan de welwillendheid van aan de sociale groepen die reeds decennia lang de macht in handen hadden en ook nu nog het politieke personeel bleven leveren. Ongetwijfeld moet in dit proces ook de specificiteit van de collectieve psychologie van de middenklassen (136) in rekening worden gebracht, waarbij factoren als een uitgesproken individualiteit (die organisatie in de weg staat) en de wil tot sociale promotie (hetgeen leidt tot identificatie met de hogere standen, met als extreem het fenomeen van de parvenu) een belangrijke rol speelden.

Een "derde partij", die naam waard, zou slechts haar sociale achterban kunnen vinden bij het proletariaat, die in Gent, zoals bekend, zowat de helft van de bevolking uitmaakte. Het was dan ook op deze groep dat de derde generatie hier behandelde radicalen haar aandacht richtte. Problemen als sociale bewustwording en materiële lotsverbetering bleven evenwel prioritair (cfr. de volksvoordrachten, de coöperatieve gedachte). Het politieke perspectief volgde slechts met de stichting van de socialistische partij. Deze dimensie zou er pas op het eind van de 19de eeuw bijkomen, met de invoering van het algemeen kiesrecht.

Slechts doordat zowel klerikalen als antiklerikalen hun eigen standpunten verstrakten konden zij hun dominantie op het politieke vlak handhaven. Daarmee verdween immers het brede centrum dat de radicalen enige speelruimte had kunnen geven en dat ten tijde van het unionisme een "ontmijnd" politiek midden had opgeleverd. De radicalen vonden echter binnen die liberaal-katholieke conflictpool dat midden niet meer terug : alles was weer ideologisch-politiek geladen.

Door het benadrukken van het antiklerikalisme als politiek motief konden de doctrinaire liberalen de radicalen in de eigen partijschoot aan de associatie binden. Dit doorgedreven antiklerikalisme verhinderde het samengaan van katholieke en vrijzinnige radicalen in die derde, radicale partij.

Meer dan ooit waren de politieke gedragsalternatieven beperkt : de spanning klerikaal-antiklerikaal was zo groot, dat elke element dat niet tot dit conflictmodel kon teruggevoerd worden, onverbiddelijk zijn politieke en electorale relevantie verloor en uit de boot viel. Aan-

(136) Cfr. H. LEFEBVRE, "Psychologie van de sociale klassen", in G. GURVITCH, *Handboek van de sociologie*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1968, pp. 250-252.

gezien dit conflictmodel zijn oorsprong vóór 1848 vond en bijgevolg terugging op de groepsbelangen van de hogere burgerij, werden die van de geringe middenklasse, de nieuwe kiezers, dan ook niet in rekening gebracht nà 1848. De belangen van deze laatste groep waren dan ook — politiek gesproken — overgeleverd aan de goodwill van de machthebbers, de hoge burgerij.

L'ABAISSEMENT DU CENS ELECTORAL DE 1848 ET L'EVOLUTION POLITIQUE A GAND JUSQU'EN 1869

par

Marc REYNEBEAU

RESUME

L'abaissement du cens électoral de 1848 eût comme conséquence de doubler, à peu près, le nombre d'électeurs pour le conseil communal gantois. Le nombre de Gantois disposant du droit de suffrage passa de 1.819 à 3.482 unités. Une analyse de la condition des nouveaux électeurs dans la structure sociale d'ensemble de la population gantoise montre que ceux-ci appartenaient au groupe supérieur de la petite bourgeoisie; au-dessus de cette couche sociale se trouvait le groupe des nobles et des riches bourgeois, munis du droit de suffrage, et, en-dessous, se plaçaient un large prolétariat d'artisans et d'ouvriers de fabriques, et une classe moyenne numériquement importante mais privée du droit de vote.

L'apparition de ce groupe de nouveaux électeurs sur la scène politique pouvait être confrontée à différents choix : les nouveaux venus pouvaient s'intégrer aux partis déjà existants — mais encore peu développés au point de vue de l'organisation — c'est-à-dire aux partis catholique et/ou libéral, soit constituer un groupe de pression ou un parti autonome, soit opter pour une action politique en collaboration avec le reste de la population démunie du droit de vote.

Différents modes d'action devaient être mis à l'épreuve.

Au cours des premières années, les nouveaux électeurs demeurèrent plutôt apathiques face aux événements politiques. Toutefois, leur poids électoral se manifesta en 1854, au moment où ces nouveaux électeurs virent que le droit de vote récemment aquis leur fournissait l'occasion d'exprimer un mécontentement ressenti face à la gestion communale en matière fiscale et administrative.

Dès ce moment, les libéraux qui étaient au pouvoir, les cléricaux de l'opposition et les libéraux dits modérés tentèrent de s'attirer les faveurs de cette petite bourgeoisie, mais ces tentatives ne changèrent guère la politique communale.

Avec la percée du radicalisme vers 1857, de nouvelles perspectives favorables à un revirement politique firent leur apparition, dans la mesure où ce ra-

dicalisme se caractérisait par une aversion à l'égard de la lutte traditionnelle des partis. Toutefois, les radicaux ne réussirent pas à établir un large "front unitaire" — la faillite de cette tentative était déjà manifeste en 1862 —, tandis que les groupes politiques existants étaient de plus en plus dominés par des prises de position extrêmes, anticléricales et/ou ultra-montaines.

Cette bipolarisation empêcha le déploiement du mode radical de lutte politique et elle fit sentir ses effets dans le groupe des nouveaux électeurs. En 1869, le parti libéral s'était érigé en une machine politique, dotée d'un bon fonctionnement et par laquelle les radicaux étaient discrètement refoulés, tandis que le parti clérical suivait manifestement le même chemin au point de vue de l'organisation.

A partir de 1865 environ, la nouvelle génération radicale fixa davantage son attention sur les groupes sociaux inférieurs, de sorte que la lutte politique prit une tournure plus propagandiste qu'électorale.

THE POLL-TAX REDUCTION OF 1848 AND THE POLITICAL DEVELOPMENT IN GHENT UNTIL 1869

by

Marc REYNEBEAU

SUMMARY

As a consequence of the poll-tax reduction in 1848 the electorate for the Ghent town-council almost doubled, for their number rose from 1819 to 3482. When we situate the new electors in the total social structure of the Ghent population it appears that they are to be considered the superstratum of the lower middle class; above them was the group of (enfranchised) noblemen and wealthy citizens, below them a large artisan and factory-proletariat who were not entitled to vote, and a large group of tradespeople who were equally denied the right to vote.

For the political action of this group of new electors there were several alternatives : they could integrate into the existing parties which were not yet fully developed from an organization point of view, the liberal and the catholic parties, they could form a pressure-group or even a party of their own, and finally they could give preference to a political action in collaboration with the non-enfranchised population. Several patterns of action were to be tested for their value.

During the first years the new electors remained rather apathetic with regard to the political events. Yet, their electoral significance was to become apparent in 1854, when they realized that their suffrage could give them the opportunity to ventilate their grievances about the fiscal and administrative town-management. From that time on the liberal authorities and the opposition of clericals and so-called moderate liberals tried to attract the lower middle class. However, this did not make much difference to the municipal policy.

Only with the breakthrough of radicalism about 1857 did new perspectives

arise for a change in the political development, because it was characterized by an aversion from the traditional party-struggle. Yet, the radicals did not succeed in raising a broad "united front" (the failure to do so was quite obvious as early as 1862), whereas the existing political groups took increasingly extreme stands (anti-clericalism and ultramontanism). This bipolarization prevented the introduction of the radical conflict-pattern.

The new electors were involved in this polarization. In 1869 the liberal party had developed into a well-working machine, fighting the radicals in private, whereas the clerical party was clearly on its way to the same type of organization.

Consequently, the latest generation of radicals (from about 1865 on) focused attention much more on the lowest population-groups and the political struggle became much more propagandist than electoral.

Marc Reynebeau, Eedverbondkaai 121, 9000 Gent